

संस्कृतसोपानम्

COURSE CODE: B21SN01GE

**Generic Elective Course - Sanskrit
For Undergraduate Programmes
Self Learning Material**

SREENARAYANAGURU
OPEN UNIVERSITY

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

The State University for Education, Training and Research in Blended Format, Kerala

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

Vision

To increase access of potential learners of all categories to higher education, research and training, and ensure equity through delivery of high quality processes and outcomes fostering inclusive educational empowerment for social advancement.

Mission

To be benchmarked as a model for conservation and dissemination of knowledge and skill on blended and virtual mode in education, training and research for normal, continuing, and adult learners.

Pathway

Access and Quality define Equity.

संस्कृतसोपानम्

Course Code: B21SN01GE

Semester - V

**Generic Elective Course - Sankrit
For Undergraduate Programme
Self Learning Material
(With Model Question Paper Sets)**

SREENARAYANAGURU
OPEN UNIVERSITY

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

The State University for Education, Training and Research in Blended Format, Kerala

SREENARAYANAGURU
OPEN UNIVERSITY

संस्कृतसोपानम्

Course Code: B21EG01GE

Semester- V

Generic Elective Course

For Undergraduate Programmes

Academic Committee

Dr. C.T. Francis
Dr. Sreeja Priyadharshini
Dr. Smitha Sabu
Dr. K. Ratheesh
Dr. Jeena George
Dr. R. Maniyappan
Dr. Thara K.V.
Dr. K. Retheesh
Dr. M. Harinarayanan Mankulathillath
Dr. Susanth S.

Development of the Content

Dr. G. Sahadevan

Review and Edit

Dr. G. Pushpangadan

Linguistics

Dr. G. Sahadevan

Scrutiny

Chitra Bhaskar
Dr. Jothilekshmi M.
Dr. Sreeja J.
Dr. Vijayarajan K.U.
Anju J.

Design Control

Azeem Babu T.A.

Cover Design

Jobin J.

Co-ordination

Director, MDDC :

Dr. I.G. Shibi

Asst. Director, MDDC :

Dr. Sajeekumar G.

Coordinator, Development:

Dr. Anfal M.

Coordinator, Distribution:

Dr. Sanitha K.K.

Scan this QR Code for reading the SLM
on a digital device.

Edition:
January 2025

Copyright:
© Sreenarayanaguru Open University

ISBN 978-81-982562-9-4

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from Sreenarayanaguru Open University. Printed and published on behalf of Sreenarayanaguru Open University by Registrar, SGOU, Kollam.

www.sgou.ac.m

Visit and Subscribe our Social Media Platforms

Dear learner,

I extend my heartfelt greetings and profound enthusiasm as I warmly welcome you to Sreenarayanaguru Open University. Established in September 2020 as a state-led endeavour to promote higher education through open and distance learning modes, our institution was shaped by the guiding principle that access and quality are the cornerstones of equity. We have firmly resolved to uphold the highest standards of education, setting the benchmark and charting the course.

The courses offered by the Sreenarayanaguru Open University aim to strike a quality balance, ensuring students are equipped for both personal growth and professional excellence. The University embraces the widely acclaimed "blended format," a practical framework that harmoniously integrates Self-Learning Materials, Classroom Counseling, and Virtual modes, fostering a dynamic and enriching experience for both learners and instructors.

The University is committed to providing you with a stimulating learning experience. All the UG programmes are designed to align with similar programmes of other state universities in Kerala. The curriculum adheres to the UGC guidelines, emphasizing interdisciplinary learning and offering opportunities for learners to explore diverse areas of interest. The course संस्कृतसोपानम् is offered as a Generic Elective in Sanskrit during the fifth semester of all UG programmes. It is carefully designed to introduce learners to the fundamentals of Sanskrit language and literature, providing a strong foundation in its rich linguistic and cultural heritage. The present material aligns with the syllabus, ensuring a balanced approach to both textual comprehension and linguistic proficiency. The Self-Learning Material has been meticulously crafted, incorporating relevant examples to facilitate better comprehension.

Rest assured, the university's student support services will be at your disposal throughout your academic journey, readily available to address any concerns or grievances you may encounter. We encourage you to reach out to us freely regarding any matter about your academic programme. It is our sincere wish that you achieve the utmost success.

Regards,
Dr. Jagathy Raj V. P.

01-01-2025

Block-1 सुबन्ततिङन्तपदपरिचयः	1
Unit -1 पुंलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः - बाल,हरि,गुरु,पितृ,राजन् (पुंलिङ्गे) । फल,वारि,दधि,मधु,जगत् (नपुंसकलिङ्गे) ।	2
Unit - 2 स्त्रीलिङ्गशब्दाः सर्वनामशब्दाः च - लता,मति,नदी,स्त्री,मातृ,भास् - स्त्रीलिङ्गशब्दाः । अस्मत्,युष्मत्,तत्,एतत्,किम् - सर्वनामशब्दाः(तत्,एतत्,किं -त्रिषु लिङ्गेषु) ।	19
Unit - 3 तिङन्तपरिचयः भूधातुः (परस्मैपदी) दशलकारेषु ।	40
Unit - 4 वदि (वन्द्) धातुः (आत्मनेपदी) - दशलकारेषु । एध धातुः लिटि केवलम् - अनुपयोगलिटः अवगमनाय) ।	51
Block-2 काव्यपरिचयः - रघुवंशमहाकाव्यम् (महाकविः कालिदासः) प्रथमसर्गः १ - ५४ श्लोकाः ।	62
Unit - 1 सूर्यवंशस्य महिमा, तस्मिन् वंशे दिलीपस्य जन्म च - 1 - 12 श्लोकाः ।	63
Unit - 2 दिलीपस्य गुणवर्णना - श्लोकाः 13 - 30	79
Unit - 3 दिलीपस्य आश्रमयात्रा - श्लोकाः 31 - 47	101
Unit - 4 वसिष्ठाश्रमवर्णना - श्लोकाः 48 - 54	120
Set-1 Model question paper	130
Set-2 Model question paper	133

सुबन्ततिङन्तपदपरिचयः

यथा - विद्यालयः इति पदस्य श्रवणे कश्चनार्थावबोधः अस्माकं मनसि जायते । किन्तु तत्र वर्तमानानाम्
 अक्षराणां क्रमे व्यतियानमायाति चेद् अर्थबोधः न । लवियद्या अथवा विलद्यायः वा भवतु । अर्थव्यक्तता
 न । अतः अर्थव्यक्त्यनुकूलः अक्षरक्रमीकरणेन पदानि निष्पद्यन्ते ।

സംസ്കൃതം ഭാരതത്തിന്റെ സ്വന്തം ഭാഷയാണ്. ഇന്ന് അത് ലോകരുടെ
 ഭാഷയായി മാറിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്നു. ലോകഭാഷകളിലേയ്ക്ക് സംസ്കൃതം നിരവധി
 സംഭാവനകൾ ചെയ്തിട്ടുണ്ട്. മലയാളത്തിലേയ്ക്ക് സംസ്കൃതം നൽകിയ സംഭാവന
 വാക്കുകൾക്കതീതമാണ്.

സംസ്കൃതത്തിന്റെ ലിപി ദേവനാഗരിയാണ്. സംസ്കൃതവും മലയാളവുമായി
 വളരെയധികം സാമ്യമുണ്ട്. എഴുതുന്നതുപോലെ വായിക്കുക എന്നതാണ് അതിൽ
 മുഖ്യം. ഉച്ചാരണം മലയാളംപോലെ തന്നെയാണ് സംസ്കൃതത്തിനും.
 വിസർഗം (ഃ) ഉച്ചരിക്കേണ്ടത് 'ഹ' എന്നല്ല, 'ഹ്' എന്നാണ്. അതിനു മുന്നിൽ വരുന്ന
 അക്ഷരവുമായി ചേർത്ത് ഉച്ചരിക്കണം. बालः, हरिः തുടങ്ങിയത് ബാല, ഹരി എന്നിവ
 കഴിഞ്ഞ് ഇംഗ്ലീഷിലെ Hന്റെ ഉച്ചാരണത്തിന്റെ പകുതിയായിട്ടാണ്
 ഉച്ചരിക്കേണ്ടതെന്ന് ഭാഷാഭിജ്ഞൻ ചൂണ്ടിക്കാണിച്ചിട്ടുള്ളത്.

ഭാഷാ ആശയവിനിമയത്തിനായി ഉപയോഗിക്കുന്നു. ഭാഷാ വ്യക്തായാം വാചി
 എന്ന ധാതുവിൽ നിന്നുമാണ് ഭാഷാപദത്തിന്റെ നിഷ്പത്തി. ഭാഷാ സംസ്കാരത്തെ
 ബോധിപ്പിക്കുന്നു. ഭാഷയുടെ അവിഭാജ്യഘടകമാണ് പദം. എന്താണ് പദം? ശകതം
 പദം. ക്രമത്തിൽ അർഥം നൽകാൻ അക്ഷരങ്ങൾ ക്രമപ്പെടുത്തിയാണ് ഒരു പദം
 രൂപപ്പെടുന്നത്.

ഉദാ: വിദ്യാലയം എന്ന പദം കേൾക്കുമ്പോൾ നമുക്ക് ഒരു അർഥബോധം
 ഉണ്ടാകും. എന്നാൽ അവിടെയുള്ള അക്ഷരങ്ങളുടെ ക്രമം തടസ്സപ്പെട്ടാൽ അർഥം
 മനസ്സിലാകില്ല. അത് ലവിയദ്യാ അല്ലെങ്കിൽ വിലദ്യായ: ആകട്ടെ, അർഥവ്യക്തത
 ഉണ്ടാകില്ല. അതിനാൽ അർഥത്തിന് അനുസൃതമായി അക്ഷരങ്ങൾ ക്രമപ്പെടുത്തി
 യാണ് പദങ്ങൾ ഉണ്ടാകുന്നത്.

വ്യാകരണനിയമങ്ങൾക്കനുസൃതമായി നാം പദങ്ങൾ പഠിക്കുന്നു.
 വർണങ്ങളുടെ സമൂഹത്തെയാണ് പദമെന്ന് പറയുന്നത്. സംസ്കൃതവൈയാ
 കരണനായ പാണിനി സുബന്തത്തെയും തിങ്ങന്തത്തെയുമാണ് പദമെന്ന്
 പറയുന്നത്. പ്രകൃതിയും പ്രത്യയവും ചേർന്നാണ് പദങ്ങൾ രൂപപ്പെടുന്നത്.

സംസ്കൃതഭാഷയിൽ പദങ്ങൾ മൂന്നുവിധം. നാമപദങ്ങൾ, ക്രിയാപദങ്ങൾ, അവ്യയങ്ങൾ.

നാമപദങ്ങളെ അജന്തങ്ങളെന്നും (അ മുതൽ ഔ വരെയുള്ള അക്ഷരങ്ങൾ അന്ത്യത്തിൽ വരുന്ന ശബ്ദങ്ങൾ) ഹലന്തങ്ങളെന്നും (ക മുതൽ ഹ വരെയുള്ള അക്ഷരങ്ങൾ അന്ത്യത്തിൽ വരുന്ന ശബ്ദങ്ങൾ) രണ്ടായി തിരിച്ചിരിക്കുന്നു. അജന്തങ്ങൾക്കും ഹലന്തങ്ങൾക്കും പ്രത്യേകം പുംലിംഗം, സ്ത്രീലിംഗം, നപുംസകലിംഗം എന്നിങ്ങനെ മൂന്ന് ലിംഗങ്ങളുണ്ട്. നാമപദത്തിന്റെ അപരനാമധേയമാണ് സുബന്തം. അർത്ഥവത്തായ ശബ്ദവുമായി സുപ് എന്ന പ്രത്യയങ്ങൾ സംയോജിപ്പിച്ചാണ് സുബന്തശബ്ദങ്ങൾ രൂപപ്പെടുന്നത്. ഉദാ 'രാമനെ' എന്ന പദത്തിൽ 'രാമ' എന്നത് പ്രകൃതിയും 'നെ' എന്നത് പ്രത്യയവുമാണ്. അവ തമ്മിൽ സംയോജിച്ചാണ് അർത്ഥവത്തായ രാമനെ എന്ന പദം നിഷ്പന്നമായത്. സുബന്തപദങ്ങൾക്ക് ഏകവചനം, ദ്വിവചനം, ബഹുവചനം എന്നീ മൂന്ന് വചനങ്ങളും ഏഴ് വിഭക്തികളുമുണ്ട്. സംസ്കൃതഭാഷയിൽ ദ്വിവചനം എന്ന വചനം കൂടി ചേർത്തിട്ടുണ്ട്.

വിഭക്തികൾ

മലയാളത്തിലേതുപോലെ (നിർദ്ദേശിക, പ്രതിഗ്രാഹിക) സംസ്കൃതത്തിലും ഏഴ് വിഭക്തികളുണ്ട്. അത് ഒന്നാമത്തേത്, രണ്ടാമത്തേത് എന്നർത്ഥത്തിൽ പ്രഥമാ, ദ്വിതീയാ, തൃതീയാ, ചതുർഥീ, പഞ്ചമീ, ഷഷ്ഠീ, സപ്തമീ, എന്നിങ്ങനെ ഏഴാണ്. കൂടാതെ പ്രഥമയ്ക്ക് സംബോധനപ്രഥമ എന്ന വിഭാഗം കൂടിയുണ്ട്. അതിന് 'ഓ, അയ്യ, ഓ:' എന്ന് ചേർക്കാറുണ്ട്. സാധാരണയായി 'ഓ' എന്നതാണ് കൂടുതലായി കാണപ്പെടുന്നത്. 'ഓ' എന്നതിന് അല്പയോ എന്നാണർത്ഥം. മലയാളത്തിനെന്ന്പോലെ സംസ്കൃതത്തിലെ വിഭക്തികൾക്ക് അർത്ഥവുമുണ്ട്.

मुख्यपदानि (Keywords)

बालः, हरिः, गुरुः, पितृ, राजन्, फलम्, वारि, दधि, मधु, जगत् ।

Discussion

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सु	औ	जस्
द्वितीया	अम्	औट्	शस्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	डे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	डसि	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	डस्	ओस्	आम्
सप्तमी	डि	ओस्	सुप्।

सु इत्यारभ्य प् पर्यन्तं वर्तमानाः प्रत्ययाः सुप्रत्ययाः। सुप् अन्ते यस्य तत् सुबन्तम् इत्युक्तम्। यथा - बाल सु बालः। बाल औ बालौ। बाल जस् बालाः। विभक्तीनामर्थः अस्माभिः ज्ञेयाः।

സു എന്നു തുടങ്ങി പ് വരെയുള്ള പ്രത്യയങ്ങളാണ് സുപ് പ്രത്യയങ്ങൾ. ഏഴ് വിഭക്തികളുടെ അർഥങ്ങളാണ് താഴെ നൽകിയിട്ടുള്ളത്.

प्रथमा -	Name of anything	यथा- रामः, लता, वनम्।
द्वितीया -	to	यथा - रामं लता, वनम्।
तृतीया -	by	यथा- रामेण, लतया, वनेन।
चतुर्थी -	for	यथा -रामाय, लतायै, वनाय।
पञ्चमी -	from	यथा- रामात्, लतायाः, वनात्।
षष्ठी -	of	यथा- रामस्य, लतायाः, वनस्य।

सप्तमी -

in

यथा- रामे, लतायां, वने ।

प्रथमायाः सम्बोधनप्रथमा इति भेदोऽस्ति । सम्बोधनासूचकं पदं भवति हे इति । पदानां रूपाणि सम्यक् पठन्ति चेत् पदस्वाधीनता वर्धते । पदानि मित्राणि भवन्ति । आपदि मित्राणां साहाय्यम् आवश्यकं खलु । सदसि पदानां साहाय्यं महदेव । अकारान्तपुलिङ्गशब्दानां पठनेन संस्कृते वर्तमानेषु पदेषु पञ्चाशत् शतमानं पदं ज्ञातुं शक्यते । सर्वनामशब्दानां पठनेन अनेकानि पदानि वशीकर्तुं शक्यते । युष्मदस्मच्छब्दयोः पठनेन सम्भाषणं सुकरया रीत्या कर्तुं शक्यते । 'किम्' पदपठनेन प्रश्नकरणसामर्थ्यं वर्धते । एवम् अनेकानि प्रयोजनानि सन्तीत्यतः बालादिशब्दानां पठनाय सन्नद्धाः भवन्तु ।

പദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങളെ നന്നായി പഠിക്കുകയാണെങ്കിൽ പദസ്വാധീനത വർദ്ധിക്കുന്നു. പദങ്ങൾ മിത്രങ്ങളാണ്. ആപത്തിൽ മിത്രങ്ങളുടെ സഹായം ആവശ്യമാണല്ലോ . അതുപോലെ സദസിൽ പദങ്ങളുടെ സഹായവും മഹത്തരമാണ്. അകാരാന്ത പുലിംഗശബ്ദത്തിന്റെ പഠനത്തിലൂടെ സംസ്കൃതഭാഷയിൽ വർത്തിക്കുന്ന 50% പദങ്ങളെ അറിയാൻ സാധിക്കുന്നു. സർവനാമശബ്ദങ്ങളുടെ പഠനത്തിലൂടെ ധാരാളം പദങ്ങളെ അറിയാൻ കഴിയുന്നു. അസ്മദ്, യുഷ്മദ് ശബ്ദങ്ങളുടെ പഠനം സുഖകരമായ രീതിയിൽ സംഭാഷണം ചെയ്യാൻ സാധിക്കുന്നു. കിം പദത്തിന്റെ പഠനത്താൽ പ്രശ്നവാചകങ്ങൾ നിർമ്മിക്കാൻ സാമർത്ഥ്യമുണ്ടാകുന്നു. ഇതു പോലെ അനേകം പ്രയോജനങ്ങൾ ഉള്ളതിനാൽ ബാലാദി ശബ്ദങ്ങളെ ഹൃദിസ്ഥമാക്കാം.

१.२.१. अकारान्तः पुलिङ्गः 'बाल' शब्दः।

അകാരാന്തഃ പുലിംഗഃ ബാലശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा ब्रूमदा	बालः बालः	बालौ बालौ	बालाः बालाः
संबोधनप्रथमा संभोदयनब्रूमदा	हे बाल हे बाल	हे बालौ हे बालौ	हे बालाः हे बालाः
द्वितीया व्रितीया	बालं बालं	बालौ बालौ	बालान् बालान्

तृतीया തൃതീയാ	बालेन ബാലേന	बालाभ्यां ബാലാഭ്യാം	बालैः ബാലൈഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	बालाय ബാലായ	बालाभ्यां ബാലാഭ്യാം	बालेभ्यः ബാലേഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	बालात् ബാലാത്	बालाभ्यां ബാലാഭ്യാം	बालेभ्यः ബാലേഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	बालस्य ബാലസ്യ	बालयोः ബാലയോഃ	बालानां ബാലാനാം
सप्तमी സപ്തമീ	बाले ബാലേ	बालयोः ബാലയോഃ	बालेषु । ബാലേഷു

അകാരാന്തപുംലിംഗശബ്ദമായ ബാലശബ്ദം			
വിഭക്തികൾ	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമാ	ഒരു ബാലൻ	രണ്ടു ബാലന്മാർ	ബാലന്മാർ
സംബോധന പ്രഥമാ	അല്ലയോ ബാല	അല്ലയോ രണ്ടു ബാലന്മാരെ	അല്ലയോ ബാലന്മാരെ
ദ്വിതീയാ	ബാലനെ	രണ്ടു ബാലന്മാരെ	ബാലന്മാരെ
തൃതീയാ	ബാലനാൽ	രണ്ടു ബാലന്മാരാൽ	ബാലന്മാരാൽ
ചതുർഥീ	ബാലനുവേണ്ടി	രണ്ടു ബാലന്മാർക്കു വേണ്ടി	ബാലന്മാർക്കു വേണ്ടി
പഞ്ചമീ	ബാലനിൽ നിന്നും	രണ്ടുബാലന്മാരിൽ നിന്നും	ബാലന്മാരിൽ നിന്നും
ഷഷ്ഠീ	ബാലന്റെ	രണ്ടു ബാലന്മാരുടെ	ബാലന്മാരുടെ
സപ്തമീ	ബാലനിൽ വെച്ച്	രണ്ടു ബാലന്മാരിൽ വെച്ച്	ബാലന്മാരിൽ വെച്ച്

१.२.२. इकारान्तः पुलिङ्गः 'हरि' शब्दः ।

ഉകാരാന്തഃ പുലിംഗഃ ഹരിശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	हरिः ഹരിഃ	हरी ഹരീ	हरयः ഹരയഃ
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे हरे ഹേ ഹരേ	हे हरी ഹേ ഹരീ	हे हरयः ഹേ ഹരയഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	हरिं ഹരിം	हरी ഹരീ	हरीन् ഹരീൻ
तृतीया തൃതീയാ	हरिणा ഹരിണാ	हरिभ्यां ഹരിഭ്യാം	हरिभिः ഹരിഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	हरये ഹരയേ	हरिभ्यां ഹരിഭ്യാം	हरिभ्यः ഹരിഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	हरेः ഹരേഃ	हरिभ्यां ഹരിഭ്യാം	हरिभ्यः ഹരിഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	हरेः ഹരേഃ	हर्योः ഹര്യോഃ	हरीणां ഹരീണാം
सप्तमी സപ്തമീ	हरौ ഹരൗ	हर्योः ഹര്യോഃ	हरिषु । ഹരിഷു

१.२.३. उकारान्तः पुलिङ्गः 'गुरु' शब्दः ।

ഉകാരാന്തഃ പുലിംഗഃ ഗുരുശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	गुरुः ഗുരുഃ	गुरु ഗുരു	गुरवः ഗുരവഃ

സംബോധനപ്രഥമാ സംബോധനപ്രഥമാ	हे गुरो ഹേ ഗുരോ	हे गुरु ഹേ ഗുരു	हे गुरवः ഹേ ഗുരവഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	गुरुम् ഗുരും	गुरु ഗുരു	गुरुन् ഗുരുൻ
तृतीया തൃതീയാ	गुरुणा ഗുരുണാ	गुरुभ्यां ഗുരുഭ്യാം	गुरुभिः ഗുരുഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	गुरवे ഗുരവേ	गुरुभ्यां ഗുരുഭ്യാം	गुरुभ्यः ഗുരുഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	गुरोः ഗുരോഃ	गुरुभ्यां ഗുരുഭ്യാം	गुरुभ्यः ഗുരുഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	गुरोः ഗുരോഃ	गुर्वोः ഗുർവോഃ	गुरुणां ഗുരുണാം
सप्तमी സപ്തമീ	गुरौ ഗുരൗ	गुर्वोः ഗുർവോഃ	गुर्वोः ഗുർവഃ

१.१.४. ऋकारान्तः पुलिङ्गः 'पितृ' शब्दः ।

ഋകാരാന്തഃ പുലിംഗഃ പിതൃശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	पिता പിതാ	पितरौ പിതരൗ	पितरः പിതരഃ
संബोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे पितः ഹേ പിതഃ	हे पितरौ ഹേ പിതരൗ	हे पितरः ഹേ പിതരഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	पितरम् പിതരം	पितरौ പിതരൗ	* पितृन् പിതൃൻ

തൃതീയാ തൃതീയാ	പിത്രാ പിത്രാ	പിതൃഭ്യാം പിതൃഭ്യാം	പിതൃभिः പിതൃभिः
चतुर्थी ചതുർഥീ	പിത്രേ പിത്രേ	പിതൃഭ്യാം പിതൃഭ്യാം	പിതൃभ्यः പിതൃभ्यः
पञ्चमी പഞ്ചമീ	പിതुः പിതുഃ	പിതൃഭ്യാം പിതൃഭ്യാം	പിതൃभ्यः പിതൃभ्यഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	പിതुഃ പിതുഃ	പിത്രോഃ പിത്രോഃ	*പിതൃणां പിതൃണാം
सप्तमी സപ്തമീ	पितरि പിതരി	പിത്രോഃ പിത്രോഃ	पितृषु പിതൃഷു

*ഋകാരത്തിന്റെ ദീർഘാക്ഷരം മലയാളത്തിൽ വിരളമായിട്ടേ ഉപയോഗിക്കാറുള്ളൂ.

१.१.५ . नकारान्तः पुलिङ्गः 'राजन्' शब्दः । നകാരാന്തഃ പുംലിംഗഃ രാജൻശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	राजा രാജാ	राजानौ രാജാനൗ	राजानः രാജാനഃ
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे राजन् ഹേ രാജൻ	हे राजानौ ഹേ രാജാനൗ	हे राजानः ഹേ രാജാനഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	राजानम् രാജാനം	राजानौ രാജാനൗ	राज्ञः രാജ്ഞഃ
तृतीया തൃതീയാ	राज्ञा രാജ്ഞാ	राजभ्यां രാജഭ്യാം	राजभिः രാജഭിഃ

ചതുർത്ഥി ചതുർഥീ	രാജ്ഞി രാജേണ	രാജഭ്യം രാജഭ്യം	രാജഭ്യഃ രാജഭ്യഃ
പञ्ചമീ പഞ്ചമീ	രാജഃ രാജഃ	രാജഭ്യം രാജഭ്യം	രാജഭ്യഃ രാജഭ്യഃ
ഷष्ठी ഷഷ്ഠീ	രാജഃ രാജഃ	രാജാ രാജേണാഃ	രാജാ രാജേണാഃ
സप्तമീ സപ്തമീ	രാജി - രാജനി രാജണി - രാജനി	രാജാ രാജേണാഃ	രാജസു । രാജസു

इदानीं कतिपयान् नपुंसकलिङ्गशब्दान् पठामः ।

नपुंसकलिङ्गशब्दाः

१.१.६ . अकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'फल' शब्दः ।

അകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ ഫലശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा (പ്രഥമാ)	फलम् ഫലം	फले ഫലേ	फलानि ഫലാനി
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे फल ഹേ ഫല	हे फले ഹേ ഫലേ	हे फलानि ഹേ ഫലാനി
द्वितीया (ദ്വിതീയാ)	फलम् ഫലം	फले ഫലേ	फलानि ഫലാനി
तृतीया (തൃതീയാ)	फलेन ഫലേന	फलाभ्याम् ഫലാഭ്യം	फलैः ഫലൈഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	फलाय ഫലായ	फलाभ्याम् ഫലാഭ്യം	फलेभ्यः ഫലേഭ്യഃ

पञ्चमी പഞ്ചമീ	फलात् ഫലാത്	फलाभ्याम् ഫലാഭ്യാം	फलेभ्यः ഫലേഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	फलस्य ഫലസ്യ	फलयोः ഫലയോഃ	फलानां ഫലാനാം
सप्तमी സപ്തമീ	फले ഫലേ	फलयोः ഫലയോഃ	फलेषु । ഫലേഷു

१.१.७. इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः ‘वारि’ शब्दः ।

ഇകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ വാരിശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	वारि വാരി	वारिणी വാരിണീ	वारीणि വാരിണി
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे वारे - वारि ഹേ വാരേ - ഹേ വാരി	हे वारिणी ഹേ വാരിണീ	हे वारीणि ഹേ വാരിണി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	वारि വാരി	वारिणी വാരിണീ	वारीणि വാരിണി
तृतीया തൃതീയാ	वारिणा വാരിണാ	वारिभ्यां വാരിഭ്യാം	वारिभिः വാരിഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	वारिणे വാരിണേ	वारिभ्यां വാരിഭ്യാം	वारिभ्यः വാരിഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	वारिणः വാരിണഃ	वारिभ्यां വാരിഭ്യാം	वारिभ्यः വാരിഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	वारिणः വാരിണഃ	वारिणोः വാരിണോഃ	वारीणां വാരിണാം

सप्तमी സപ്തമീ	वारिणि വാരിണി	वारिणोः വാരിണോഃ	वारिषु । വാരിഷു
------------------	------------------	--------------------	--------------------

१.१.८. इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः ‘दधि’ शब्दः ।

ഇകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ ദധിശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	दधि ദധി	दधिनी ദധിനീ	दधीनि ദധീനി
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे दधि- दधे ഹേ ദധി - ഹേ ദധേ	हे दधिनी ഹേ ദധിനീ	हे दधीनि ഹേ ദധീനി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	दधि ദധി	दधिनी ദധിനീ	दधीनि ദധീനി
तृतीया തൃതീയാ	दध्ना ദധ്നാ	दधिभ्याम् ദധിഭ്യാം	दधिभिः ദധിഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	दध्ने ദധ്നേ	दधिभ्याम् ദധിഭ്യാം	दधिभ्यः ദധിഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	दध्नः ദധ്നഃ	दधिभ्याम् ദധിഭ്യാം	दधिभ्यः ദധിഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	दध्नः ദധ്നഃ	दध्नोः ദധ്നോഃ	दध्नाम् ദധ്നാം
सप्तमी സപ്തമീ	दध्नि-दधनि ദധ്നി - ദധനി	दध्नोः ദധ്നോഃ	दधिषु । ദധിഷു

१.१.९ . उकारान्तः नपुंसकलिङ्गः ‘मधु’ शब्दः ।

ഉകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ മധുശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	मधु മധു	मधुनी മധുനീ	मधूनि മധൂനി
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे मधु - मधो ഹേ മധു - ഹേ മധോ	हे मधुनी ഹേ മധുനീ	हे मधूनि ഹേ മധൂനി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	मधु മധു	मधुनी മധുനീ	मधूनि മധൂനി
तृतीया തൃതീയാ	मधुना മധുനാ	मधुभ्याम् മധുഭ്യാം	मधुभिः മധുഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	मधुने മധുനേ	मधुभ्याम् മധുഭ്യാം	मधुभ्यः മധുഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	मधुनः മധുനഃ	मधुभ्याम् മധുഭ്യാം	मधुभ्यः മധുഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	मधुनः മധുനഃ	मधुनोः മധുനോഃ	मधूनां മധൂനാം
सप्तमी സപ്തമീ	मधुनि മധുനി	मधुनोः മധുനോഃ	मधुषु । മധുഷു

१.१.१० . तकारान्तः नपुंसकलिङ्गः ‘जगत्’ शब्दः ।

തകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ ജഗത്ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	जगत्- जगद् ജഗത് - ജഗദ്	जगतौ ജഗതൗ	जगतः ജഗതഃ
संबोधनप्रथमा	हे जगत्- जगद्	हे जगतौ	हे जगतः

സംബോധനപ്രഥമാ	ഹേ ജഗത് - ഹേ ജഗദ്	ഹേ ജഗതഃ	ഹേ ജഗതഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	जगतम् ജഗതം	जगतौ ജഗതൗ	जगतः ജഗതഃ
तृतीया തൃതീയാ	जगता ജഗതാ	जगद्ध्याम् ജഗദ്ഭ്യാം	जगद्भिः ജഗദ്ഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	जगते ജഗതേ	जगद्ध्याम् ജഗദ്ഭ്യാം	जगद्भ्यः ജഗദ്ഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	जगतः ജഗതഃ	जगद्ध्याम् ജഗദ്ഭ്യാം	जगद्भ्यः ജഗദ്ഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	जगतः ജഗതഃ	जगतोः ജഗതോഃ	जगतां ജഗതാം
सप्तमी സപ്തമീ	जगति ജഗതി	जगतोः ജഗതോഃ	जगत्सु । ജഗതസു

पुनरावृत्ति: (Recap)

- सुप्तिङन्तं पदम् इति पदसंज्ञा स्यात् ।
- सुप् अन्ते यस्य तत् सुबन्तम् ।
- सुबन्तस्य त्रीणि लिङ्गानि सन्ति - पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गभेदात् ।
- एकविंशतिः सुप्प्रत्ययाः ।
- सप्त विभक्तयः ।
- प्रतिविभक्ति त्रीणि वचनानि - एकवचन - द्विवचन - बहुवचनभेदात् ।
- प्रथमायाः सम्बोधनप्रथमा इति भेदः अस्ति ।
- सम्बोधनासूचकं पदं भवति 'हे' इति ।

- अकारान्तः पुंलिङ्गः बालशब्दः ।
- इकारान्तःपुंलिङ्गः हरिशब्दः ।
- उकारान्तः पुंलिङ्गः गुरुशब्दः ।
- ऋकारान्तः पुंलिङ्गः पितृशब्दः ।
- नकारान्तः पुंलिङ्गः राजन् शब्दः ।
- तकारान्तः नपुंसकलिङ्गः जगत् शब्दः ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. हरिशब्दस्य द्वितीयायां रूपाणि कानि?
2. पितृशब्दस्य तृतीयाविभक्तौ रूपाणि कानि ?
3. बालेषु - कः लिङ्गः? का विभक्तिः ?
4. गुरुशब्दस्य चतुर्थैकवचनरूपं किम् ?
5. हरिशब्दस्य सप्तमीविभक्तौ रूपाणि कानि ?
6. पित्रा इति शब्दस्य अन्तलिङ्गविभक्तिवचनानि लिखत ।
7. फलशब्दस्य पञ्चम्यां रूपाणि कानि ?
8. वारिशब्दस्य तृतीयाबहुवचनरूपं किम् ?
9. दधिशब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ रूपाणि कानि?
10. दधिशब्दस्य कुत्र कुत्र रूपद्वयं वर्तते ?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. गुरुशब्दस्य द्वितीयायां तृतीयायां च रूपाणि कानि ?
2. पितृशब्दस्य कानि विभक्तिरूपाणि समानानि भवन्ति ?

3. 'फलानाम्' - अन्तलिङ्गविभक्तिवचनानि लिखत ।
4. 'वारिणः' - अन्तलिङ्गविभक्तिवचनानि लिखत ।

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

I. सर्वाणि रूपाणि लिखत ।

1. हरिशब्दः ।
2. गुरुशब्दः ।
3. मधुनि ।
4. फले ।

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

1. पितृराजशब्दयोः सर्वाणि रूपाणि लिखन्तु ।
2. मधुजगत्शब्दयोः सर्वाणि रूपाणि लिखन्तु ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानाम् उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. हरिं - हरी - हरीन् ।
2. पित्रा - पितृभ्यां - पितृभिः ।
3. बालेषु - अकरान्तः पुल्लिङ्गः सप्तमी बहुवचनम् ।
4. गुरवे इति ।
5. हरौ - हर्योः - हरिषु ।

6. ऋकारान्तः पुल्लिङ्गः तृतीया एकवचनम्।
7. फलात् - फलाभ्यां - फलेभ्यः।
8. वारिभिः।
9. दधि- दधिनी-दधीनि।
10. संबोधनप्रथमायां - सप्तमी एकवचने।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. रामचन्द्र झा, रूपचन्द्रिका, चौखम्बासंस्कृतसीरीस्, ओफीस् वाराणसि. २०११।
2. भट्टोजिदीक्षितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमामुद्रणं, तृतीयः भागः, चौखम्बा संस्कृतसीरीस् ओफीस्, वाराणसि, १९६९।
3. विद्यासागर के.एल्.वी शास्त्री, शब्दमञ्जरी, आर्. एस् वाद्यार् आण्ड् सन्स्, कल्पात्ति, पालक्काड्।

Unit - 2

സ്ത്രീലിङ्ഗശബ്ദാ: सर्वनामशब्दा: च - लता,मति,नदी,स्त्री,मातृ,भास् - स्त्रीलिङ्गशब्दा: ।

अस्मत्,युष्मत्,तत्,एतत्,किम् - सर्वनामशब्दा:(तत्,एतत्,किं - त्रिषु लिङ्गेषु) ।

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- अनेकानि अजन्तस्त्रीलिङ्गरूपाणि परिचाययति ।
- अनेकानि सर्वनामशब्दरूपाणि परिचाययति ।
- स्त्रीलिङ्गसर्वनामशब्दानां अध्ययनद्वारा वाक्यानि रचयितुं क्षमता ।

प्राग्व्यपेक्षा: (Prerequisites)

हे पठितारः,

अस्माभिः अकारान्तपुंलिङ्गशब्दः, इकारान्तः पुंलिङ्गशब्दः, उकारान्तः पुंलिङ्गशब्दः, ऋकारान्तः पुंलिङ्गशब्दः च पठिताः। इदानीं कानिचन स्त्रीलिङ्गशब्दान् पठामः। युष्मदस्मद्शब्दयोः तद्- किं शब्दयोः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तमानानि रूपाणि पठामः। एतद्-इदं-यद् शब्दानां त्रिषुलिङ्गेषु च रूपाणि पठामः। श्रद्धया पठन्तु।

സംസ്കൃത ഭാഷയിൽ വ്യാകരണനിയമങ്ങൾക്കനുസൃതമായി നാം പദങ്ങൾ പഠിക്കുന്നു. വർണങ്ങളുടെ സമൂഹത്തെയാണ് പദമെന്ന് പറയുന്നത്. സംസ്കൃതവൈയാകരണനായ പാണിനി സുബന്തത്തെയും തിബന്തത്തെയുമാണ് പദമെന്ന് പറയുന്നത്. പ്രകൃതിയും പ്രത്യയവും ചേർന്നാണ് പദങ്ങൾ രൂപപ്പെടുന്നത്. സംസ്കൃതഭാഷയിൽ പദങ്ങൾ മൂന്നുവിധം. നാമപദങ്ങൾ, ക്രിയാപദങ്ങൾ അവ്യയങ്ങൾ. നാമപദങ്ങൾക്ക് പുംലിംഗം സ്ത്രീലിംഗം നപുംസകലിംഗമെന്ന് മൂന്നു ലിംഗങ്ങളുണ്ടെന്ന് നാം ഗ്രഹിച്ചു. അതിൽ അകാരാന്ത ഇകാരാന്ത ഉകാരാന്ത ഋകാരാന്ത പുംലിംഗശബ്ദങ്ങളെ നാം ഗ്രഹിച്ചു. ഇപ്പോൾ സ്ത്രീലിംഗശബ്ദങ്ങളെ ഗ്രഹിക്കാം. കൂടാതെ അസ്മദ് യുഷ്മദ് ശബ്ദങ്ങളെയും, മൂന്നു ലിംഗങ്ങളിൽ വർത്തിക്കുന്ന

തദ്, കിം ശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങളെയും, മൂന്നലിംഗങ്ങളിൽ വർത്തിക്കുന്നതായ ഏതദ്, ഇദം, യദ് ശബ്ദങ്ങളുടെ രൂപങ്ങളെയും ഹൃദിസ്ഥമാക്കാം.

मुख्यपदानि (Keywords)

लता, मतिः, नदी, स्त्री, मातृ, भास्, अस्मद्, युष्मद्, तद्, एतद्, इदम्, यत्, किम्।

Discussion

१.२.१. आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'लता' शब्दः।

ആകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ ലതാശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	लता ലതാ	लते ലതേ	लताः ലതാഃ
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे लते ഹേ ലതേ	हे लते ഹേ ലതേ	हे लताः ഹേ ലതാഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	लताम् ലതാം	लते ലതേ	लताः ലതാഃ
तृतीया തൃതീയാ	लतया ലതയാ	लताभ्याम् ലതാഭ്യാം	लताभिः ലതാഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	लतायै ലതായൈ	लताभ्याम् ലതാഭ്യാം	लताभ्यः ലതാഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	लतायाः ലതായാഃ	लताभ्याम् ലതാഭ്യാം	लताभ्यः ലതാഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	लतायाः ലതായാഃ	लतयोः ലതയോഃ	लतानाम् ലതാനാം

सप्तमी സപ്തമീ	लतायाम् ലതായാം	लतयोः ലതയോഃ	लतासु ലതാസു
------------------	-------------------	----------------	----------------

१.२.२. इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘मति’ शब्दः ।

ഇകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ മതിശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	मतिः മതിഃ	मती മതീ	मतयः മതയഃ
यसंबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे मते ഹേ മതേ	हे मती ഹേ മതീ	हे मतयः ഹേ മതയഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	मतिम् മതിം	मती മതീ	मतीः മതീഃ
तृतीया തൃതീയാ	मत्या മത്യാ	मतिभ्याम् മതിഭ്യാം	मतिभिः മതിഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	मत्यै-मतये മത്യൈ-മതയേ	मतिभ्याम् മതിഭ്യാം	मतिभ्यः മതിഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	मत्याः-मतेः മത്യാഃ-മതേഃ	मतिभ्याम् മതിഭ്യാം	मतिभ्यः മതിഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	मत्याः -मतेः മത്യാഃ-മതേഃ	मत्योः മത്യോഃ	मतीनाम् മതീനാം
सप्तमी സപ്തമീ	मत्याम्-मतौ മത്യാം-മതൗ	मत्योः മത്യോഃ	मतिषु മതിഷു

१.२.३. ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'नदी' शब्दः ।

ഈകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ നദീശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	नदी നദീ	नद्यौ നദ്യൗ	नद्यः നദ്യഃ
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे नदि ഹേ നദി	हे नद्यौ ഹേ നദ്യൗ	हे नद्यः ഹേ നദ്യഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	नदीम् നദീം	नद्यौ നദ്യൗ	नदीः നദീഃ
तृतीया തൃതീയാ	नद्या നദ്യാ	नदीभ्याम् നദീഭ്യാം	नदीभिः നദീഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	नद्यै നദ്യൈ	नदीभ्याम् നദീഭ്യാം	नदीभ्यः നദീഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	नद्याः നദ്യാഃ	नदीभ्याम् നദീഭ്യാം	नदीभ्यः നദീഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	नद्याः നദ്യാഃ	नद्योः നദ്യോഃ	नदीनाम् നദീനാം
सप्तमी സപ്തമീ	नद्याम् നദ്യാം	नद्योः നദ്യോഃ	नदीषु നദീഷു

१.२.४. ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'स्त्री' शब्दः ।

ഈകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ സ്ത്രീശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	स्त्री സ്ത്രീ	स्त्रियौ സ്ത്രിയൗ	स्त्रियः സ്ത്രിയഃ
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	हे स्त्रि ഹേ സ്ത്രി	हे स्त्रियौ ഹേ സ്ത്രിയൗ	हे स्त्रियः ഹേ സ്ത്രിയഃ
द्वितीया	स्त्रियम्/स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः/स्त्रीः

षष्ठी ഘഷ്ടി	मातुः മാതുഃ	मात्रोः മാത്രോഃ	मातृणाम् മാതൃണം
सप्तमी സപ്തമീ	मातरि മാതരി	मात्रोः മാത്രോഃ	मातृषु മാതൃഷു

१.२.८. सकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'भास्' शब्दः ।

സകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ ഭാസ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	भाः ഭാഃ	भासी ഭാസീ	भांसि ഭാംസി
संबोधनप्रथमा സംബോധനപ്രഥമാ	भाः ഭാഃ	भासी ഭാസീ	भांसि ഭാംസി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	भाः ഭാഃ	भासी ഭാസീ	भांसि ഭാംസി
तृतीया തൃതീയാ	भासा ഭാസാ	भाभ्याम् ഭാഭ്യാം	भाभिः ഭാഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	भासे ഭാസേ	भाभ्याम् ഭാഭ്യാം	भाभ्यः ഭാഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	भासः ഭാസഃ	भाभ्याम् ഭാഭ്യാം	भाभ्यः ഭാഭ്യഃ
षष्ठी ഘഷ്ടി	भासः ഭാസഃ	भासोः ഭാസോഃ	भासाम् ഭാസാം
सप्तमी സപ്തമീ	भासि ഭാസി	भासोः ഭാസോഃ	भासु ഭാസു

इदानीं कतिपयान् सर्वनामशब्दान् पठामः ।

१.२.६. दकारान्तः त्रिषु लिङ्गेषु समानः 'अस्मद्' शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ ത്രിഷു ലിംഗേഷു സമാനഃ അസ്മദ്‌ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	अहम् അഹം	आवाम् ആവാം	वयम् വയം
द्वितीया ദ്വിതീയാ	माम् (मा) മാം(മാ)	आवाम् (नौ) ആവാം(നൗ)	अस्मान् (नः) അസ്മാൻ(നഃ)
तृतीया തൃതീയാ	मया മയാ	आवाभ्याम् ആവാഭ്യാം	अस्माभिः അസ്മാഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	मह्यम् (मे) മഹ്യം (മേ)	आवाभ्याम् (नौ) ആവാഭ്യാം (നൗ)	अस्मभ्यम् (नः) അസ്മഭ്യം (നഃ)
पञ्चमी പഞ്ചമീ	मत् മത്	आवाभ्याम् ആവാഭ്യാം	अस्मत् അസ്മത്
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	मम(मे) മമ (മേ)	आवयोः(नौ)ആവ യോഃ(നൗ)	अस्माकम् (नः) അസ്മാകം(നഃ)
सप्तमी സപ്തമീ	मयि മയി	आवयोः ആവയോഃ	अस्मासु അസ്മാസു

सर्वनानशब्दानां सम्बोधनप्रथमा न ।

സർവനാനാശബ്ദാണാം സംബോധന പ്രഥമയില്ല

१.२.७. दकारान्तः त्रिषु लिङ्गेषु समानः 'युष्मद्' शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ ത്രിഷു ലിംഗേഷു സമാനഃ യുഷ്മദ്‌ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	त्वम् ത്വം	युवाम् യുവാം	यूयम् യൂയം
द्वितीया ദ്വിതീയാ	त्वाम्(त्वा) ത്വാം(ത്വാ)	युवाम्(वाम्) യുവാം(വാം)	युष्मान्(वः) യുഷ്മാൻ(വഃ)

१.२.८ (ख) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'तद्' शब्दः ।
ദകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ തദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	सा സാ	ते തേ	ताः താഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	ताम् താം	ते തേ	ताः താഃ
तृतीया തൃതീയാ	तया തയാ	ताभ्याम् താഭ്യാം	ताभिः താഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	तस्यै തസ്യൈ	ताभ्याम् താഭ്യാം	ताभ्यः താഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	तस्याः തസ്യാഃ	ताभ्याम् താഭ്യാം	ताभ्यः താഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	तस्याः തസ്യാഃ	तयोः തയോഃ	तासाम् താസാം
सप्तमी സപ്തമീ	तस्याम् തസ്യാം	तयोः തയോഃ	तासु താസു

१.२.८ (ग) दकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'तद्' शब्दः ।
ദകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ തദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	तत् തത്	ते തേ	तानि താനി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	तत् തത്	ते തേ	तानि താനി

തൃതീയാ തൃതീയാ	തേന തേന	താഭ്യാമ് താഭ്യാം	തൈഃ തൈഃ
ചതുർത്ഥി ചതുർഥി	തസ്മൈ തസ്മൈ	താഭ്യാമ് താഭ്യാം	തേഭ്യഃ തേഭ്യഃ
പञ्ചമി പഞ്ചമി	തस्माത് തസ്മാത്	താഭ്യാമ് താഭ്യാം	തേഭ്യഃ തേഭ്യഃ
ഷष्ठी ഷഷ്ഠി	തस्य തസ്യ	तयोः തയോഃ	तेषाम् തേഷാം
सप्तमी സപ്തമി	तस्मिन् തസ്മിൻ	तयोः തയോഃ	तेषु തേഷു

तद् शब्दः नपुंसकलिङ्गे तृतीयादिभ्यः विभक्तयः पुलिङ्गवद्रूपं भवति ।

തദ് നപുംസകലിംഗത്തിലും പുംലിംഗത്തിലും തൃതീയാ മുതൽ സമാനമായ
രൂപമാണുള്ളത്

१.२.९ (क) दकारान्तः पुलिङ्गः 'एतद्' शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ പുംലിംഗഃ ഏതദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	एषः ഏഷഃ	एतौ ഏതൗ	एते ഏതേ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	एतम् ഏതം	एतौ ഏതൗ	एतान् ഏതാൻ
तृतीया തൃതീയാ	एतेन ഏതേന	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एतैः ഏതൈഃ
चतुर्थी ചതുർഥി	एतस्मै ഏതസ്മൈ	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एतेभ्यः ഏതേഭ്യഃ
पञ्चमि പഞ്ചമി	एतस्मात् ഏതസ്മാത്	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एतेभ्यः ഏതേഭ്യഃ

षष्ठी ഷഷ്ठी	एतस्य ഏതസ്യ	एतयोः ഏതയോഃ	एतेषाम् ഏതേഷാം
सप्तमी സപ്തമീ	एतस्मिन् ഏതസ്മിൻ	एतयोः ഏതയോഃ	एतेषु ഏതേഷു

१.२.९ (ख) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘एतद्’ शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ ഏതദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	एषा ഏഷാ	एते ഏതേ	एताः ഏതാഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	एताम्-एनाम् ഏതാം-ഏനാം	एते - एते ഏതേ-ഏനേ	एताः - एनाः ഏതാഃ - ഏനാഃ
तृतीया തൃതീയാ	एतया - एनया ഏതയാ-ഏനയാ	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एताभिः ഏതാഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	एतस्यै ഏതസ്യൈ	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एताभ्यः ഏതാഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	एतस्याः ഏതസ്യാഃ	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एताभ्यः ഏതാഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ठी	एतस्याः ഏതസ്യാഃ	एतयोः ഏതയോഃ	एतासाम् ഏതാസാം
सप्तमी സപ്തമീ	एतस्याम् ഏതസ്യാം	एतयोः ഏതയോഃ	एतासु ഏതാസു

१.२.९ (ग) दकारान्तः नपुंसकलिङ्गः ‘एतद्’ शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ ഏതദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतत्	एते	एतानि

പ്രഥമാ	ഏതത്	ഏതേ	ഏതാനി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	एतत् ഏതത്	एते ഏതേ	एतानि ഏതാനി
तृतीया തൃതീയാ	एतेन ഏതേന	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एतैः ഏതാ
चतुर्थी ചതുർഥീ	एतस्मै ഏതസ്മൈ	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एतेभ्यः ഏതേഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	एतस्मात् ഏതസ്മാത്	एताभ्याम् ഏതാഭ്യാം	एतेभ्यः ഏതേഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	एतस्य ഏതസ്യ	एतयोः ഏതയോഃ	एतेषाम् ഏതേഷാം
सप्तमी സപ്തമീ	एतस्मिन् ഏതസ്മിൻ	एतयोः ഏതയോഃ	एतेषु ഏതേഷു

तृतीया विभक्तिषु पुंलिङ्गवत् ।

തൃതീയാ തുടങ്ങിയ വിഭക്തികളിൽ പുംലിംഗത്തെപ്പോലെയാണ്

१.२.१० (क) मकारान्तः पुंलिङ्गः 'इदम्' शब्दः ।

മകാരാന്തഃ പുലിംഗഃ ഇദം ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	अयम् അയം	इमौ ഇമൗ	इमे ഇമേ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	इमम् (एनम्) ഇമം (ഏനം)	इमौ (एनौ) ഇമൗ (ഏനൗ)	इमान् (एनान्) ഇമാൻ (ഏനാൻ)
तृतीया തൃതീയാ	अनेन (एनेन) അനേന (ഏനേന)	आभ्याम् ആഭ്യാം	एभिः ഏഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	अस्मै അസ്മൈ	आभ्याम् ആഭ്യാം	एभ्यः ഏഭ്യഃ

പञ്ചമീ പഞ്ചമീ	അസ്മാത് അസ്മാത്	ആഭ്യം ആഭ്യം	ആഭ്യഃ ആഭ്യഃ
ഷഷ്ഠീ ഷഷ്ഠീ	അസ്യ അസ്യ	അനയോഃ അനയോഃ	അസ്മൈ അസ്മൈ
സപ്തമീ സപ്തമീ	അസ്മിൻ അസ്മിൻ	അനയോഃ അനയോഃ	അസ്മു അസ്മു

१.२.१० (ഖ) മകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിङ്ഗ: 'इदम्' शब्दः ।

മകാരാന്തഃ ലിംഗഃ ഇദം ശബ്ദഃ

വിഭक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	इयम् ഇയം	इमे ഇമേ	इमाः ഇമാഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	इमाम् (एनाम्) ഇമാം (ഏനാം)	इमे (एने) ഇമേ (ഏനേ)	इमाः (एनाः) ഇമാഃ (ഏനാഃ)
तृतीया തൃതീയാ	अनया (एनया) അനയാ	आभ्याम् ആഭ്യം	आभिः ആഭിഃ
,चतुर्थी ചതുർഥീ	अस्यै അസ്യൈ	आभ्याम् ആഭ്യം	आभ्यः ആഭ്യഃ
पञ्चमീ പഞ്ചമീ	अस्याः അസ്യാഃ	आभ्याम् ആഭ്യം	आभ्यः ആഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	अस्याः അസ്യാഃ	अनयोः അനയോഃ	आसाम् ആസാം
सप्तमീ സപ്തമീ	अस्याम् അസ്യാം	अनयोः അനയോഃ	आसु ആസു

१.२.१० (ग) मकारान्तः नपुंसकलिङ्ग: 'इदम्' शब्दः ।

മകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ ഇദം ശബ്ദഃ

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
----------	---------	-----------	----------

പഞ്ചമീ	യസ്മാദ്	യാഭ്യം	യേഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	यस्य യസ്യ	ययोः യയോഃ	येषाम् യേഷാം
सप्तमी സപ്തമീ	यस्मिन् യസ്മിൻ	ययोः യയോഃ	येषु । യേഷു

१.२.११ (ख) दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘यद्’ शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ യദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	या യാ	ये യേ	याः യാഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	याम् യാം	ये യേ	याः യാഃ
तृतीया തൃതീയാ	यया യയാ	याभ्याम् യാഭ്യം	याभिः യാഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	यस्यै യസ്യൈ	याभ्याम् യാഭ്യം	याभ्यः യാഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	यस्याः യസ്യാഃ	याभ्याम् യാഭ്യം	याभ्यः യാഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	यस्याः യസ്യാഃ	ययोः യയോഃ	यासाम् യാസാം
सप्तमी സപ്തമീ	यस्यां യസ്യാം	ययोः യയോഃ	यासु । യാസു

१.२.११ (ग) दकारान्तः नपुंसकलिङ्गः ‘यद्’ शब्दः ।

ദകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ യദ് ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
----------	---------	-----------	----------

प्रथमा പ്രഥമാ	यत् യത്	ये ഈ	यानि യാനി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	यत् യത്	ये ഈ	यानि യാനി
तृतीया തൃതീയാ	येन ഈന	याभ्याम् യാഭ്യാം	यैः ഈഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	यस्मै യസ്മൈ	याभ्याम् യാഭ്യാം	येभ्यः ഈഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	यस्माद् യസ്മാദ്	याभ्याम् യാഭ്യാം	येभ्यः ഈഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	यस्य യസ്യ	ययोः യയോഃ	येषाम् ഈഷാം
सप्तमी സപ്തമീ	यस्मिन् യസ്മിൻ	ययोः യയോഃ	येषु । ഈഷു

नपुंसकलिङ्गो तृतीयादिषु विभक्तिषु पुलिङ्गवद्रूपं लभते ।

നപുംസകലിംഗത്തിൽ തൃതീയാ തുടങ്ങിയ വിഭക്തികളിൽ പുലിംഗത്തെ പോലെ രൂപമാണുള്ളത്.

१.२.१२ (क) मकारान्तः पुलिङ्गः 'किम्' शब्दः ।

മകാരാന്തഃ പുലിംഗഃ കിം ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	कः കഃ	कौ കൗ	के കേ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	कम् കം	कौ കൗ	कान् കാൻ
तृतीया തൃതീയാ	केन കേന	काभ्याम् കാഭ്യാം	कैः കൈഃ

चतुर्थी ചതുർഥീ	कस्मै കസ്മൈ	काभ्याम् കാഭ്യാം	केभ्यः കേഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	कस्माद् കസ്മാദ്	काभ्याम् കാഭ്യാം	केभ्यः കേഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	कस्य കസ്യ	कयोः കയോഃ	केषाम् കേഷാം
सप्तमी സപ്തമീ	कस्मिन् കസ്മിൻ	कयोः കയോഃ	केषु । കേഷു

പ്രശ്നവാചകശബ്ദമാണ് കിംശബ്ദം

१.२.१२ (ख) मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'किम्' शब्दः ।

മകാരാന്തഃ സ്ത്രീലിംഗഃ കിം ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	का കാ	के കേ	काः കാഃ
द्वितीया ദ്വിതീയാ	काम् കാം	के കേ	काः കാഃ
तृतीया തൃതീയാ	कया കയാ	काभ्याम् കാഭ്യാം	काभिः കാഭിഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	कस्यै കസ്യൈ	काभ्याम् കാഭ്യാം	काभ्यः കാഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	कस्याः കസ്യാഃ	काभ्याम् കാഭ്യാം	काभ्यः കാഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	कस्याः കസ്യാഃ	कयोः കയോഃ	कासाम् കാസാം
सप्तमी സപ്തമീ	कस्याम् കസ്യാം	कयोः കയോഃ	कासु । കാസു

१.२.१२ (ग) मकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'किम्' शब्दः ।

മകാരാന്തഃ നപുംസകലിംഗഃ കിം ശബ്ദഃ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा പ്രഥമാ	किम् കിം	के കേ	कानि കാനി
द्वितीया ദ്വിതീയാ	किम् കിം	के കേ	कानि കാനി
तृतीया തൃതീയാ	केन കേന	काभ्याम् കാഭ്യാം	कैः കൈഃ
चतुर्थी ചതുർഥീ	कस्मै കസ്സൈ	काभ्याम् കാഭ്യാം	केभ्यः കേഭ്യഃ
पञ्चमी പഞ്ചമീ	कस्माद् കസ്മാദ്	काभ्याम् കാഭ്യാം	केभ्यः കേഭ്യഃ
षष्ठी ഷഷ്ഠീ	कस्य കസ്യ	कयोः കയോഃ	केषाम् കേഷാം
सप्तमी സപ്തമീ	कस्मिन् കസ്മിൻ	कयोः കയോഃ	केषु കേഷു

നപുंसകലിംഗേ തൃതീയാദിषു വിഭക്തിषു പുലിङ്ഗവർൂപം ലഭതേ ।

നപുംസകലിംഗത്തിൽ തൃതീയാ തുടങ്ങിയ വിഭക്തികളിൽ പുലിംഗത്തെ പോലെയാണ് രൂപം

पुनरावृत्ति: (Recap)

- आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः लताशब्दः ।
- इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मतिशब्दः ।

1. मतिशब्दस्य कुत्र कुत्र रूपद्वयं वर्तते ?
2. स्त्रीशब्दस्य कुत्र कुत्र रूपद्वयं वर्तते?

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

I. सर्वाणि रूपाणि लिखत

1. अहम्।
2. किम् (पुंलिङ्गे)।
3. रमाशब्दः।
4. वधूशब्दः

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

1. किंशब्दस्य पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गसर्वाणि रूपाणि लिखन्तु।
2. लतातद्शब्दयोः (स्त्रीलिङ्गे) सर्वाणि रूपाणि लिखन्तु।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानां उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. लतायाम्।
2. ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मातृशब्दः।
3. भासः, भासोः, भासाम्।
4. मातरि।
5. मकारान्तः पुलिङ्गः सप्तमी बहुवचनम्।
6. द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठी विभक्तिषु।

7. तव-ते, युवयोः - वां, युष्माकं-वः।
8. कस्मै, काभ्यां, काभिः।
9. तत्, ते, तानि।
10. इदम्-एनम्, इमे-एने, इमानि-एनानि।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. रामचन्द्र झा, रूपचन्द्रिका, चौखंबा संस्कृतसीरीस् ओफीस्, वाराणसी, २०११
2. अप्पय्यदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमा तृतीयः भागः, वाराणसी, १९६९
3. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमामुद्रणं, तृतीयः भागः, चौखंबा संस्कृतसीरीस् ओफीस्, वाराणसी, १९६९

Unit - 3

तिङन्तपरिचयः भूधातुः (परस्मैपदी) दशलकारेषु ।

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- भाषायाः पदावलीं परिचाययति ।
- क्रियापदं सुष्ठु प्रयुङ्क्ते ।
- नामपदानि, क्रियापदानि, अव्ययानि च विविच्य जानाति ।
- क्रियापदानां रूपाणि जानाति ।
- लकाराणां ज्ञानं लभते ।

प्राग्व्यपेक्षाः (Prerequisites)

क्रियाणां पठनाय धातूनां पठनं कार्यम् । अस्माकं पाठ्यक्रमे भू-वदि-डुकृञ् धातवः एव सन्ति । तेषां त्रयाणां धातूनां सविशेषताः अस्माभिः ज्ञातव्याः । अतः प्रथमं धातुं परिचयामः ।

किं नाम धातुः ?

धीयते सर्वम् अस्मिन् इति धातुः । धात्वनुसारेणैव पदनिष्पत्तिः अर्थकथनं च । सर्वाणि पदानि धातुजानि इति शाकटायनाचार्यः । धात्वनुसारेण क्रियाः । स्वरूपानुसारं धातवः त्रिधा । परस्मैपदिनः, आत्मनेपदिनः, उभयपदिनः चेति । यद्यपि परस्मै सूचकः धातुः परस्मैपदमिति, आत्मने सूचकं आत्मनेपदमिति वक्तुं शक्यते तथापि अयमर्थः सर्वत्र न युज्यते । संक्षेपात् ज्ञातुं शक्यते यत् केचन धातवः परस्मैपदिनः, केचन आत्मनेपदिनः, अन्ये केचन उभयपदिनः (परस्मैपदिनः, आत्मनेपदिनः च) चेति । पुरुषाः पुरुषोचितं वस्त्रधारणं, स्त्रियः स्त्रीजनोचितं वस्त्रधारणं, अन्येभ्यः कतिपयेभ्यः उभयरीत्यापि वर्तमानं वस्त्रं धरन्ति तद्वत् ।

സംസ്കൃതഭാഷയിൽ നാമപദങ്ങൾ, ക്രിയാപദങ്ങൾ, അവ്യയങ്ങൾ എന്നിങ്ങനെ പദങ്ങളെ പ്രധാനമായും മൂന്നായി തിരിച്ചിരിക്കുന്നു. നാമപദങ്ങളുടെ വിഭക്തിരൂപങ്ങൾ കഴിഞ്ഞ ഏകകങ്ങളിൽ പഠിച്ചു. ഒരിക്കലും മാറ്റമില്ലാതെ

നിൽക്കുന്ന പദങ്ങളാണ് അവ്യയങ്ങൾ. ഈ ഏകകത്തിൽ ക്രിയാപദങ്ങളെ കുറിച്ചാണ് പഠിക്കുന്നത്. ക്രിയാപദങ്ങളെ മനസ്സിലാക്കുന്നതിനായി ധാതുവിനെക്കുറിച്ചുള്ള ജ്ഞാനം അത്യന്താപേക്ഷിതമാണ്.

ക്രിയാപദങ്ങളുടെ മൂലാംശത്തെയാണ് ധാതു എന്നു പറയുന്നത്. 'ഭവതി' എന്ന ക്രിയാപദത്തിന്റെ ധാതുവാണ് 'ഭൂ'. ധാതുവിനെ അനുസരിച്ചാണ് പദങ്ങളുടെ പദനിഷ്പത്തിയും അർത്ഥം കൽപ്പിക്കുന്നതും. സ്വരൂപാനുസാരം ധാതുക്കൾ മൂന്ന് വിധം- പരസ്പദീ, ആത്മനേപദീ, ഉഭയപദീ. ക്രിയാപദങ്ങളുടെ ഈ മൂന്നുതരത്തിലുള്ള ധാതുക്കൾ താഴെ നൽകിയിരിക്കുന്നു.

मुख्यपदानि (Keywords)

धातुः, लकारः, लट्, लिट्, लृट्, लृट्, लोट्, लङ्, आशिर्लिङ्, विधिलिङ्, लुङ्, लृङ् ।

Discussion

धातवः

केचन परस्मैपदिनः धातवः केचन आत्मनेपदिनः धातवः केचन उभयपदिनः धातवः

भू.अत, षिध, चिति

एध, कमु, अय, वदि

श्रिञ्, भृञ्, डुकृञ्, हञ्

परस्मैपदिनः प्रत्ययाः

आत्मनेपदिनः प्रत्ययाः

तिप् तस् झि

त अताम् झि

सिप् थस् थ

थास् आथाम् ध्वम्

मिप् वस् मस्

इङ् वहि महिङ्

आङ्गलभाषायामिव संस्कृतेऽपि पुरुषाः त्रयः । पेर्सन्, II पेर्सन्, III पेर्सन् इति वत् । संस्कृते III पेर्सन् अथवा प्रथमपुरुषः आद्यं प्रयुज्यते । पुनः II पेर्सन् अथवा मध्यमपुरुषः मध्ये प्रयुज्यते । पेर्सन् अथवा उत्तमपुरुषः अन्ते प्रयुज्यते । अस्मच्छब्दयोगे उत्तमपुरुषः, युष्मच्छब्दयोगे मध्यमपुरुषः, प्रथमपुरुषः इति नियमोऽस्ति ।

वचनानि ।

वचनानि त्रिधा - एकवचन -द्विवचन - बहुवचनभेदात् ।

वचनानुसारं वाक्यप्रयोगः । एकवचनं कर्ता चेत् क्रियापि एकवचनम् । द्विवचनं कर्ता चेत् द्विवचनं क्रिया भवति । एवं बहुवचनस्यापि कार्यम् ।

(ഇംഗ്ലീഷിലും സംസ്കൃതത്തിലും വാക്യങ്ങളിൽ പുരുഷന്മാർ മൂന്ന് വിധം. പ്രഥമപുരുഷൻ, മധ്യമപുരുഷൻ, ഉത്തമപുരുഷൻ. അസ്മദ് എന്ന ശബ്ദപ്രയോഗത്തിൽ ഉത്തമപുരുഷൻ (First Person). യുഷ്മദ് എന്ന ശബ്ദപ്രയോഗത്തിൽ മധ്യമപുരുഷൻ (Second Person). അസ്മദ് യുഷ്മദ് ഭിന്നമായിട്ടുള്ളിടത്ത് പ്രഥമപുരുഷൻ (Third Person). വചനങ്ങൾ മൂന്ന് വിധം. ഏകവചനം, ദ്വിവചനം, ബഹുവചനം. വചനാനുസാരമാണ് ക്രിയാപദങ്ങൾ വാക്യത്തിൽ പ്രയോഗിക്കുന്നത്. കർത്താവ് ഏകവചനമാണെങ്കിൽ ക്രിയയും ഏകവചനം ആയിരിക്കും. കർത്താവ് ദ്വിവചനമാണെങ്കിൽ ക്രിയയും ദ്വിവചനം. ഇപ്രകാരം ബഹുവചനത്തിലും പ്രയോഗിക്കുന്നു)

कति लकाराः ?

संस्कृते दश लकाराः सन्ति । वेदे एकादश लकाराः । लेट् इति तस्य नाम । लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् च उपयुज्यन्ते ।

(സംസ്കൃതത്തിൽ പത്ത് ലകാരങ്ങളാണ് ഉള്ളത്. വേദത്തിൽ പതിനൊന്നാമത്തെ ലകാരമായി ലേട് ഉപയോഗിച്ചിരിക്കുന്നു. ഈ ലകാരങ്ങൾ താഴെ കൊടുത്തിരിക്കുന്നു) വർത്തമാനകാലം: ലകാരം: - ലറ് (വർത്തമാനകാലത്തിൽ ഒരു ലകാരം-ലട്)

भूतकाले त्रयः लकाराः - लिट्, लङ्, लुट् च । (ഭൂതകാലത്തിൽ മൂന്ന് ലകാരങ്ങൾ-ലിട്, ലങ്, ലുട്)

लिट्लकारः- अनद्यतनपरोक्षभूते । (അനന്യതന പരോക്ഷഭൂതകാലത്തിൽ-ലിട്ലകാരം)

लुट्लकारः - अनद्यतनभविष्यत्काले । (അനന്യതന ഭവിഷ്യത്കാലത്തിൽ-ലുട്ലകാരം)

लृट्लकारः - सामान्यभविष्यत्काले । (സാമാന്യഭാവികാലത്തിൽ-ലുട്ലകാരം)

लोट्लकारः- आज्ञा-अनुमति-प्रशंसा-प्रार्थनादिषु । (ആജ്ഞാ, അനുവാദം, പ്രശംസാ, പ്രാർത്ഥനാ തുടങ്ങിയവയ്ക്ക്-ലോട് ലകാരം)

लङ्लकारः - अनद्यतनभूतकाले । (അനന്യതനഭൂതകാലത്തിൽ- ലങ് ലകാരം)

आशिर्लिङ् - आशीर्वादः । (ആശീർവാദത്തിന് ആശീർലിങ്)

विधिलिङ् - विधिः । (വിധിയ്ക്കുന്നതിന് വിധിലിങ്)

लुङ् - सामान्यभूतकालः । (സാമാന്യഭൂതകാലത്തിൽ ലുങ്)

ലുङ് - ഭൂതകാലസ്യ പ്രഭാവഃ । (ഭൂതകാലത്തിന്റെ പ്രഭാവത്തിൽ-ലുങ്)

തथा च श्लोकः

लट् वर्तमाने लेट् वेदे भूते लङ्लुङ्लिङादयः ।

विध्याशिषोस्तु लोट् लृट् भाव्यर्थे च लोट्लृटौ ॥

१.३.१ परस्मैपदरूपाणि ।

इदानीं भूधातोः परस्मैपदी लट्लकारः ।

(ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ ലട്ലകാരഃ (വർത്തമാനകാലത്തിൽ)

പുരുഷഃ	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷഃ	ഭവതി ഭവതി	ഭവതഃ ഭവതഃ	ഭവന്തി ഭവന്തി
മധ്യമപുരുഷഃ	ഭവസി ഭവസി	ഭവथഃ ഭവഥഃ	ഭവഥഃ ഭവഥഃ
ഉത്തമപുരുഷഃ	ഭവामി ഭവामी	ഭവാവഃ ഭവാവഃ	ഭവामഃ ഭവामഃ

कथं नामपदं क्रियापदं च योजयति इति कार्यं पठतु ।

നാമപദത്തോടേയുള്ള ക്രിയാപദപ്രയോഗം

പുരുഷഃ	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷഃ	രാം: ഭവതി രാമഃ ഭവതി	രാം: ഭവതഃ രാമൗ ഭവതഃ	രാം: ഭവന്തി രാമാഃ ഭവന്തി
മധ്യമപുരുഷഃ	ത്വം ഭവസി ത്വം ഭവസി	യുവാം ഭവഥഃ യുവാം ഭവഥഃ	യൂയം ഭവഥഃ യൂയം ഭവഥഃ
ഉത്തമപുരുഷഃ	അഹം ഭവമി അഹം ഭവമി	ആവാം ഭവാവഃ ആവാം ഭവാവഃ	വയം ഭവമഃ വയം ഭവമഃ

भूधातोः परस्मैपदी लिट् । लिट् भूतकाले । तदपि अनद्यतने परोक्षे ।
तथा च सूत्रम् - परोक्षे लिट् ।

(ഭൂധാതോഃ പരസ്സൈപദീ ലിട്ലകാരഃ (അനന്യതനപരോക്ഷഭൂതകാലത്തിൽ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बभूव ബഭൂവ	बभूवतुः ബഭൂവതുഃ	बभूवुः ബഭൂവുഃ
मध्यमपुरुषः	बभूविथ ബഭൂവിഥ	बभूवथुः ബഭൂവഥുഃ	बभूव ബഭൂവ
उत्तमपुरुषः	बभूव ബഭൂവ	बभूविव ബഭൂവിവ	बभूविम ബഭൂവിമ

भूधातोः परस्मैपदी लुट् । लुट्लकारः अनद्यतनभूते । अनद्यतने लुट् इति सूत्रम् ।

(ഭൂധാതോഃ പരസ്സൈപദീ ലുട്ലകാരഃ (അനന്യതനഭൂതകാലത്തിൽ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविता ഭവിതാ	भवितारौ ഭവിതാരൗ	भवितारः ഭവിതാരഃ
मध्यमपुरुषः	भवितासि ഭവിതാസി	भवितास्थः ഭവിതാസ്ഥഃ	भवितास्थ ഭവിതാസ്ഥ
उत्तमपुरुषः	भवितास्मि ഭവിതാസ്മി	भवितास्वः ഭവിതാസ്വഃ	भवितास्मः ഭവിതാസ്മഃ

भूधातोः परस्मैपदी लृट् । लृट्लकारः सामान्यभविष्यत्काले । लृट् शेषे च इति सूत्रम् ।

(ഭൂധാതോഃ പരസ്സൈപദീ ലൃട്ലകാരഃ (സാമാന്യഭാവികാലത്തിൽ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
--------	---------	-----------	----------

പ്രഥമപുരുഷ:	ഭവിഷ്യതി ഭവിഷ്യതി	ഭവിഷ്യതഃ ഭവിഷ്യതഃ	ഭവിഷ്യന്തി ഭവിഷ്യന്തി
മധ്യമപുരുഷ:	ഭവിഷ്യസി ഭവിഷ്യസി	ഭവിഷ്യതഃ ഭവിഷ്യതഃ	ഭവിഷ്യതഃ ഭവിഷ്യതഃ
ഉത്തമപുരുഷ:	ഭവിഷ्याമി ഭവിഷ്യാമി	ഭവിഷ്യാവഃ ഭവിഷ്യാവഃ	ഭവിഷ്യാമഃ ഭവിഷ്യാമഃ

ഭൂധാतो: പരസ്മैപदी ലോട് । വിധിനിമന്ത്രണാമന്ത്രണാधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनादिषु अर्थेषु । लोट् च इति सूत्रम् ।

(ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ ലോട്ലകാരഃ)

(ആജ്ഞാ, അനുവാദം, പ്രശംസാ, പ്രാർത്ഥനാ തുടങ്ങിയ അർത്ഥങ്ങളിൽ)

പുരുഷ:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
പ്രഥമപുരുഷ:	भवतु-भवतात् ഭവതു-ഭവതാത്	भवताम् ഭവതാം	भवन्तु ഭവന്തു
മധ്യമപുരുഷ:	भव - भवतात् ഭവ-ഭവതാത്	भवतम् ഭവതം	भवत ഭവത
ഉത്തമപുരുഷ:	भवानि ഭവാനി	भवाव ഭവാവ	भवाम ഭവाम

भूधातो: पारस്മैपदी लङ् । अनद्यतनभूते लङ् । अनद्यतने लङ् इति सूत्रम् ।

(ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ ലംഗ്ലകാരഃ (അനദ്യതനഭൂതകാലത്തിൽ)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
പ്രഥമപുരുഷ:	अभवत् അഭവത്	अभवताम् അഭവതാം	अभवन् അഭവൻ
മധ്യമപുരുഷ:	अभवः	अभवतम्	अभवत

	അഭവഃ	അഭവതം	അഭവത
उत्तमपुरुषः	अभवम् അഭവം	अभवान् അഭവാവ	अभवाम् അഭവാമ

भूधातोः परस्मैपदी आशिर्लिङ् । आशिर्लिङ् आशिरर्थे । लिङाशिषि इति सूत्रम् ।

((ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ ആശിർലിങ് ലകാരഃ)(ആശിർവാദത്തിന് ആശിർലിങ്))

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भूयात् ഭൂയാത്	भूयास्ताम् ഭൂയാസ്താം	भूयासुः ഭൂയാസുഃ
मध्यमपुरुषः	भूयाः ഭൂയാഃ	भूयास्तम् ഭൂയാസ്തം	भूयास्त ഭൂയാസ്ത
उत्तमपुरुषः	भूयासम् ഭൂയാസം	भूयास्व ഭൂയാസ്വ	भूयास्म ഭൂയാസ്മ

**भूधातोः परस्मैपदी विधिलिङ् । विध्यादिष्वर्थेषु ।
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रम् ।**

((ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ വിധിലിങ്. വിധി,നിമന്ത്രണം. തുടങ്ങിയ അർത്ഥങ്ങളിൽ))

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवेत् ഭവേത്	भवेताम् ഭവേതാം	भवेयुः ഭവേയുഃ
मध्यमपुरुषः	भवेः ഭവേഃ	भवेतम् ഭവേതം	भवेत ഭവേത
उत्तमपुरुषः	भवेयम् ഭവേയം	भवेव ഭവേവ	भवेम ഭവേമ

भूधातोः परस्मैपदी लृङ् । लृङ् सामान्यभूतकाले । लृङ् च इति सूत्रम् ।

((ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ ലൃങ്. സാമാന്യഭൂതകാലത്തിൽ))

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभूत् അഭൂത്	अभूताम् അഭൂതാം	अभूवन् അഭൂവൻ
मध्यमपुरुषः	अभूः അഭൂഃ	अभूतम् അഭൂതം	अभूत അഭൂത
उत्तमपुरुषः	अभूवम् അഭൂവം	अभूവ അഭൂവ	अभूम । അഭൂമ

भूधातोः परस्मैपदी लृङ् । क्रियाया अनिष्पत्तौ लृङ् । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति सूत्रम् ।

((ഭൂധാതോഃ പരസ്മൈപദീ ലൃങ്. ക്രിയയുടെ അനിഷ്ടത്തിയിൽ))

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभविष्यत् അഭവിഷ്യത്	अभविष्यताम् അഭവിഷ്യതാം	अभविष्यन् അഭവിഷ്യൻ
मध्यमपुरुषः	अभविष्यः അഭവിഷ്യഃ	अभविष्यतम् അഭവിഷ്യതം	अभविष्यत അഭവിഷ്യത
उत्तमपुरुषः	अभविष्यम् അഭവിഷ്യം	अभविष्याവ അഭവിഷ്യാവ	अभविष्याम അഭവിഷ്യാമ

पुनरावृत्ति: (Recap)

भो बान्धवाः,

भू धातोः सर्वेषु लकारेषु वर्तमानानि रूपाणि पठितुमवसरः सिद्धः । अत्र प्रयासः वर्तते किम्? यदि प्रथमपुरुषैकवचनं सिद्ध्यति चेत् इतररूपाणि वक्तुं शक्यते वा? तत् साध्यं चेत् इतररूपाणि स्मर्तुम् अनया रीत्या पठनं कार्यम् । कथम्? अवलोकयन्तु ।

- लट् भवति ।
- लिट् बभूव ।
- लुट् भविता ।
- लृट् भविष्यति ।
- लोट् भवतु-भवतात्
- लङ् अभवत् ।
- आशिर्लिङ् भूयात् ।
- विधिलिङ् भवेत् ।
- लुङ् अभूत् ।
- लृङ् अभविष्यत् ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. केन क्रियाः प्रयुज्यन्ते?
2. अनद्यतनभविष्यकाले लकारः कः?
3.पठामः । (रिक्तं पूरयत)
4. अनद्यतनभूतकाले प्रयुज्यमानः लकारः कः?
5. अभवः - मध्यमपुरुषस्य इतररूपाणि लिखत ।
6. अभूत्, अभूताम्,। (रिक्तं पूरयत)
7. भू धातोः लटि उत्तमपुरुषरूपाणि कानि?
8. भू धातोः विधिलिङ् मध्यमपुरुषरूपाणि कानि?

9. बभूव इति क्रियापदस्य धातुः कः?
10. भवानि इति क्रियापदस्य लकारः कः?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. प्रधानतया पदानि कति विधानि? कनि?
2. भूतकाले उपयुज्यमानाः लकाराः के?

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

1. बभूव इति क्रियापदस्य इतररूपाणि लिखत ।
2. भू धातोः लृट् लकाररूपाणि लिखत ।
3. अभूवम् इतिक्रियापदस्य इतररूपाणि लिखत ।

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

भू धातोः लटि लङि लृटि च रूपाणि लिखन्तु ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानाम् उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. धात्वनुसारेण ।
2. लुट्लकारः ।
3. वयम् ।

4. लङ् ।
5. अभवत्, अभवत् ।
6. अभूवन् ।
7. भवामि, भवावः, भवामः ।
8. भवेः, भवेत्, भवेत् ।
9. भू धातुः ।
10. लोट् ।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. रामचन्द्र झा, 'रूपचन्द्रिका' चौखम्बा संस्कृतसीरीस् ओफीस् वाराणसी, २०११ ।
2. अप्पय्यदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमा तृतीयः भागः, चौखम्बा, १९६९ ।
3. विद्यासागर के.एल्.वी शास्त्री, धातुमञ्जरी, आर्. एस् वाद्यार् आण्ड सन्स्, कल्पात्ति, पालक्काड् ।

Unit - 4

वदि (वन्द्) धातुः (आत्मनेपदी) - दशलकारेषु । एध धातुः लिटि केवलम् -
अनुपयोगलिटः अवगमनाय) ।

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- वदि (वन्द्) धातोः दशलकाराणां रूपाणि गृह्णाति ।
- क्रियापदं सुष्ठु सुव्यक्तं च प्रयुङ्क्ते ।
- भूत-वर्तमान-भविष्यकालानां ज्ञानेन संस्कृतभाषाप्रयोगं कर्तुं शक्यते ।

प्राग्व्यपेक्षा: (Prerequisites)

भो बान्धवाः,

भू धातोः सर्वेषु लकारेषु वर्तमानानि रूपाणि पठितुमवसरः सिद्धः । अत्र प्रयासः वर्तते किम्? यदि प्रथमपुरुषैकवचनं सिद्ध्यति चेत् इतररूपाणि वक्तुं शक्यते वा? तत् साध्यं चेत् इतररूपाणि स्मर्तुम् अनया रीत्या पठनं कार्यम् । कथम्? अवलोकयन्तु । लट् भवति । लिट् बभूव । लुट् भविता । लृट् भविष्यति । लोट् भवतु - भवतात् । लङ् अभवत् । आशिर्लिङ् भूयात् । विधिलिङ् भवेत् । लुङ् अभूत् । लृङ् अभविष्यत् । परिशीलनाय अट गतौ इति धातोः लटि रूपाणि लिखत । अत सातत्यगमने इति धातोः लङि रूपाणि लिखतु ।

वदि (वन्द्) धातोः रूपाणि कानि? पश्यामः । वदि अभिवादने, स्तुतौ ।

പരസ്പരപദീ 'भू' ധാതുവിന്റെ പത്ത് ലകാരരൂപങ്ങളും കഴിഞ്ഞ ഏകകത്തിൽ വിശദമായി പഠിച്ചു. ഈ ഏകകത്തിൽ ആത്മനേപദീ 'വन्द्' ധാതുവിന്റെ പത്ത് ലകാരരൂപങ്ങളും 'एध' ധാതുവിന്റെ ലിട് ലകാരത്തിലുള്ള മൂന്നരൂപങ്ങളും പഠിക്കാം.

मुख्यपदानि (Keywords)

वन्दते, ववन्दे, वन्दिता, वन्दिष्यते, वन्दताम्, अवन्दत, वन्दिषीष्ट, वन्देत, अवन्दिष्ट, अवन्दिष्यत, एधते, एधाञ्चक्रे, एधामास, एधाम्बभूव ।

Discussion

वन्द् धातुः आत्मनेपदी लट् रूपाणि ।

വന്ദ്യാതോഃ ആത്മനേപദീ ലട്ലകാരഃ (വർത്തമാനകാലത്തിൽ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दते വന്ദതേ	वन्देते വന്ദേതേ	वन्दन्ते വന്ദന്തേ
मध्यमपुरुषः	वन्दसे വന്ദസേ	वन्देथे വന്ദേഥേ	वन्दध्वे വന്ദധ്വേ
उत्तमपुरुषः	वन्दे വന്ദേ	वन्दावहे വന്ദാവഹേ	वन्दामहे വന്ദാമഹേ

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सः गुरुं वन्दते സഃ ഗുരും വന്ദതേ	तौ गुरुं वन्देते തൗ ഗുരും വന്ദേതേ	ते गुरुं वन्दन्ते തേ ഗുരും വന്ദന്തേ
मध्यमपुरुषः	त्वं गुरुं वन्दसे ത്വം ഗുരും വന്ദസേ	युवां गुरुं वन्देथे യുവാം ഗുരും വന്ദേഥേ	यूयं गुरुं वन्दध्वे യൂയം ഗുരും വന്ദധ്വേ
उत्तमपुरुषः	अहं गुरुं वन्दे അഹം ഗുരും വന്ദേ	आवां गुरु वन्दावहे ആവാം ഗുരും വന്ദാവഹേ	वयं गुरुं वन्दामहे വയം ഗുരും വന്ദാമഹേ

വന്ദ് ധാതു: ആത്മനേപദീ ലിറ്റ് രൂപാണി ।

വന്ദ് ധാതോഃ ആത്മനേപദീ ലിട്ലകാരഃ(അനന്യതന പരോക്ഷഭൂതകാലത്തിൽ)

പുരുഷഃ	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷഃ	വവന്ദേ വവന്ദേ	വവന്ദാതേ വവന്ദാതേ	വവന്ദിരേ വവന്ദിരേ
മധ്യമപുരുഷഃ	വവന്ദിഷേ വവന്ദിഷേ	വവന്ദാതേ വവന്ദാതേ	വവന്ദിധ്വേ വവന്ദിധ്വേ
ഉത്തമപുരുഷഃ	വവന്ദേ വവന്ദേ	വവന്ദിവഹേ വവന്ദിവഹേ	വവന്ദിമഹേ വവന്ദിമഹേ

വന്ദ് ധാതു: ആത്മനേപദീ ലുറ്റ് രൂപാണി ।

വന്ദ് ധാതോഃ ആത്മനേപദീ ലുട്ലകാരഃ(അനന്യതനഭൂതകാലത്തിൽ)

പുരുഷഃ	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷഃ	വന്ദിതാ വന്ദിതാ	വന്ദിതാരौ വന്ദിതാരൗ	വന്ദിതാഃ വന്ദിതാഃ
മധ്യമപുരുഷഃ	വന്ദിതാസേ വന്ദിതാസേ	വന്ദിതാസാതേ വന്ദിതാസാതേ	വന്ദിതാധ്വേ വന്ദിതാധ്വേ
ഉത്തമപുരുഷഃ	വന്ദിതാഹേ വന്ദിതാഹേ	വന്ദിതാസ്വഹേ വന്ദിതാസ്വഹേ	വന്ദിതാസ്മഹേ വന്ദിതാസ്മഹേ

വന്ദ് ധാതു: ആത്മനേപദീ ലൃറ്റ് രൂപാണി ।

വന്ദ് ധാതോഃ ആത്മനേപദീലൃട്ലകാരഃ (സാമാന്യഭാവികാലത്തിൽ)

उत्तमपुरुषः	अवन्दे അവന്ദേ	अवन्दावहि അവന്ദാവഹി	अवन्दामहि അവന്ദാമഹി
-------------	------------------	------------------------	------------------------

वन्द् धातुः आत्मनेपदी आशिर्लिङ् रूपाणि ।

വന്ദ് ധാതോഃ ആത്മനേപദീ ആശീർലിങ് ലകാരഃ (ആശീർവാദത്തിന് ആശീർലിങ്)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दिषीष्ट വന്ദിഷീഷ്ട	വന്ദിषായാസ്താം വന്ദിഷായാസ്താം	വന്ദിषീരന് വന്ദിഷീരൻ
मध्यमपुरुषः	वन्दिषीष्ठाः വന്ദിഷീഷ്ടാഃ	വന്ദിषീയാസ്ഥാ വന്ദിഷായാസ്ഥാം	വന്ദിഷീध्वम् വന്ദിഷീധ്വം
उत्तमपुरुषः	वन्दिषीय വന്ദിഷീയ	വന്ദിഷീवहि വന്ദിഷീവഹി	വന്ദിഷീमहि വന്ദിഷീമഹി

वन्द् धातुः आत्मनेपदी विधिलिङ् रूपाणि ।

വന്ദ് ധാതോഃ ആത്മനേപദീ വിധിലിങ് ലകാരഃ (വിധി, നിമന്ത്രണം തുടങ്ങിയ അർത്ഥങ്ങളിൽ)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्देत വന്ദേത	വന്ദേയാതാം വന്ദേയാതാം	വन्देरन् വന്ദേരൻ
मध्यमपुरुषः	वन्देथाः വന്ദേഥാഃ	വന്ദേയാഥാം വന്ദേയാഥാം	വन्देध्वम् വന്ദേധ്വം
उत्तमपुरुषः	वन्देय വന്ദേയ	വന്ദേवहि വന്ദേവഹി	വन्देमहि വന്ദേമഹി

वन्द् धातुः आत्मनेपदी लुङ् रूपाणि ।

വന് ധാതോഃ ആത്മനേപദീ ലുങ് ലകാരഃ (സാമാന്യഭൂതകാലത്തിൽ)

ಪುರುಷ:	ಏಕವಚನಮ್	ದ್ವಿವಚನಮ್	ಬಹುವಚನಮ್
ಪ್ರಥಮಪುರುಷ:	ಅವಂದಿೞ ಱೞವೞೞಿೞು	ಅವಂದಿೞಾತಾಮ್ ಱೞವೞೞಿೞಾತಾಂ	ಅವಂದಿೞತ ಱೞವೞೞಿೞತ
ಮಧ್ಯಮಪುರುಷ:	ಅವಂದಿೞಾಃ ಱೞವೞೞಿೞುಃ	ಅವಂದಿೞಾಥಾಮ್ ಱೞವೞೞಿೞಾಥಾಂ	ಅವಂದಿೞಧ್ವಮ್ ಱೞವೞೞಿೞಧ್ವಂ
ಉತ್ತಮಪುರುಷ:	ಅವಂದಿೞಿ ಱೞವೞೞಿೞಿ	ಅವಂದಿೞ್ವಹಿ ಱೞವೞೞಿೞ್ವಹಿ	ಅವಂದಿೞಮಹಿ ಱೞವೞೞಿೞಮಹಿ

वन्द् धातुः आत्मनेपदी लृङ् रूपाणि ।

വന് ധാതോഃ ആത്മനേപദീ ലുങ് ലകാരഃ(ക്രിയയുടെ അനിഷ്ഠത്തിയിൽ)

പുരുഷ:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अवन्दिष्यत അവന്ദിഷ്യത	अवन्दिष्येताम् അവന്ദിഷ്യേതാം	अवन्दिष्यन्त അവന്ദിഷ്യന്ത
मध्यमपुरुषः	अवन्दिष्यथाः അവന്ദിഷ്യഥാഃ	अवन्दिष्येथाम् അവന്ദിഷ്യേഥാം	अवन्दिष्यध्वम् അവന്ദിഷ്യധ്വം
उत्तमपुरुषः	अवन्दिष्ये അവന്ദിഷ്യേ	अवन्दिष्यावहि അവന്ദിഷ്യാവഹി	अवन्दिष्यामहि അവന്ദിഷ്യാമഹി

अयि मित्राणि,

वन्द् धातोः (वदि) सर्वेषु लकारेषु वर्तमानानि रूपाणि वयमपठम् । इदानीं परिशीलनमेव कार्यम् । पुनः पुनरपि पठनेन, आवर्तनेन प्रयोगेण वा सर्वाण्यपि रूपाणि स्वायत्तीकर्तुं शक्यते । तदर्थं यत्नं कुरुत । प्रत्येकं लकारस्य प्रथमपुरुषैकचनरूपपठनेन इतराणि रूपाणि स्मर्तुं शक्यते चेत् तानि रूपाणि सूचयामि ।

	ഏയാഞ്ചക്രഷേ	ഏയാഞ്ചക്രവഹേ	ഏയാഞ്ചക്രമഹേ
--	-------------	--------------	--------------

പുരുഷ:	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷ:	ഏധാമാസ ഏയാമാസ	ഏധാമാസതു: ഏയാമാസതുഃ	ഏധാമാസു: ഏയാമാസുഃ
മധ്യമപുരുഷ:	ഏധാമാസിഥ ഏയാമാസിഥ	ഏധാമാസതു: ഏയാമാസതുഃ	ഏധാമാസ ഏയാമാസ
ഉത്തമപുരുഷ:	ഏധാമാസ ഏയാമാസ	ഏധാമാസിവ ഏയാമാസിവാ	ഏധാമാസിമ ഏയാമാസിമ

പുരുഷ:	ഏകവചനം	ദ്വിവചനം	ബഹുവചനം
പ്രഥമപുരുഷ:	ഏധാമ്ബഭൂവ ഏയാംബഭൂവ	ഏധാമ്ബഭൂവതു: ഏയാംബഭൂവതുഃ	ഏധാമ്ബഭൂവു: ഏയാംബഭൂവുഃ
മധ്യമപുരുഷ:	ഏധാമ്ബഭൂവിഥ ഏയാംബഭൂവിഥ	ഏധാമ്ബഭൂവതു: ഏയാംബഭൂവതുഃ	ഏധാമ്ബഭൂവ ഏയാംബഭൂവ
ഉത്തമപുരുഷ:	ഏധാമ്ബഭൂവ ഏയാംബഭൂവ	ഏധാമ്ബഭൂവിവ ഏയാംബഭൂവിവാ	ഏധാമ്ബഭൂവിമ ഏയാംബഭൂവിമ

പുനരാവൃത്തി: (Recap)

- ലറ് വന്ദതേ ।
- ലിറ് വവന്ദേ ।
- ലുറ് വന്ദിതാ ।
- ലൃറ് വന്ദിഷ്യതേ ।
- ലോറ് വന്ദതാമ് ।

- आशिर्लिङ् वन्दिषीष्ट ।
- विधिलिङ् वन्देत ।
- लुङ् अवन्दिष्ट ।
- लृङ् अवन्दिष्यत ।

बहूनाम् आत्मनेपदधातूनां रूपाणि वन्द् धातोरिव । परस्मैपदधातूनां रूपाणि भूधातोरिव भवन्ति । अतः एतयोः धात्वोः पठनं पदस्वाधीनतासम्पादने नितरां प्रयोजनप्रदमेव ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. अहं गुरु..... । (वदि धातुमुपयुज्य पूरयत)
2. 'वन्दिषीय' इति क्रियापदस्य धातुः कः?
3. कति परस्मैपदप्रत्ययाः सन्ति ?
4. अस्मद्शब्दयोगे कः पुरुषः?
5. वच्चातुः आत्मनेपदी परस्मैपदी वा भवति ?
6. 'वन्द्' धातोः लृट् प्रथमपुरुषरूपाणि कानि ?
7. 'वन्दते' इति क्रियापदस्य लकारः कः?
8. 'वन्दितारौ' इति क्रियापदस्य धातुपदलकारपुरुषवचनानि लिखत ।
9. 'वन्दिषीष्ट' इति क्रियापदस्य पुरुषवचने के ?
10. 'वन्दताम्' इति क्रियापदस्य बहुवचनम् किम् ?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. 'वन्दिष्यावहि' इति क्रियापदस्य लकारपुरुषवचनानि लिखत ।
2. अहं गुरुं वन्दते । शुद्धिं कुरुत ।

3. कति पुरुषाः? ते के ?
4. संस्कृते कति वचनानि सन्ति ? कानि च तानि ?
5. वन्द् धातोः लङ्लकारस्य प्रथमपुरुषरूपाणि लिखत ।

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

1. वन्द् धातोः आत्मनेपदि लङ्लकाररूपाणि लिखत ।
2. एधाम्बभूव इत्यस्य इतररूपाणि लिखत ।

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

1. वन्द् धातोः लटि लिटि लुटि च रूपाणि लिखतु ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानाम् उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. अहं गुरुं वन्दे । अवन्दे । वन्दिष्ये वा ।
2. वन्दिषीय इति रूपं वदि (वन्द्) धातुः भवति ।
3. नव आत्मनेपदिप्रत्ययाः सन्ति ।
4. अस्मद् शब्दयोगे उत्तमपुरुषः प्रयोक्तव्यः ।
5. वन्द् धातुः आत्मनेपदी भवति ।
6. वन्दिष्यते वन्दिष्येते वन्दिष्यन्ते ।
7. वन्द् धातु आत्मनेपदि लुट्लकारः प्रथमपुरुष द्विवचनम् ।
8. प्रथमपुरुष - एकवचनम् ।
9. वन्दन्ताम् ।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. रामचन्द्र झा, 'रूपचन्द्रिका' चौखम्बा संस्कृतसीरीस् ओफीस् वाराणसी, २०११।
2. अप्पय्यदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमा तृतीयः भागः, चौखम्बा, १९६९।
3. विद्यासागर् के.एल्.वी शास्त्री, धातुमञ्जरी, आर्. एस् वाद्यार् आण्ड् सन्स्, कल्पात्ति, पालक्काड्।

BLOCK-2

काव्यपरिचयः -
रघुवंशमहाकाव्यम्
(महाकविः कालिदासः)
प्रथमसर्गः १- ५४ श्लोकाः ।

Unit - 1

सूर्यवंशस्य महिमा, तस्मिन् वंशे दिलीपस्य जन्म च - 1 - 12 श्लोकाः ।

(സൂര്യവംശമഹിമ, ആ വംശത്തിൽ ദിലീപന്റെ ജനനം)

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- संस्कृतकाव्यानां परिचयः जायते ।
- रघुवंशीयानां नृपाणां विषयं ज्ञातुं शक्नोति ।
- कालिदासस्य काव्यशैलीं ज्ञातुं शक्नुयात् ।
- श्लोकानाम् अन्वयं प्रतिपदार्थादिकं च अवगच्छेत् ।
- उपमादीन् कांश्चन अलङ्कारान् बोद्धुं शक्नुयात् ।

प्राग्व्यपेक्षा: (Prerequisites)

अयि सुहृदः,

संस्कृतसोपानं नामके पत्रे द्वितीयः खण्डः भवति काव्यपरिचयः । तस्मिन् खण्डे प्रवेष्टुम् उत्सुकेभ्यः युष्मभ्यं स्वागतम् । अत्र चत्वारः एककाः सन्ति । विश्वप्रसिद्धः महाकविः भवति कालिदासः । विश्वसाहित्ये कालिदासस्य स्थानं सर्वातिशायि एव । तेन महात्मना त्रीणि नाटकानि, द्वे महाकाव्ये च रचितानि । ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’, ‘विक्रमोर्वशीयम्’, ‘मालविकाग्निमित्रम्’ इति त्रीणि नाटकानि सन्ति । ‘ऋतुसंहारः’, ‘मेघदूतः’ इति द्वे खण्डकाव्ये स्तः । ‘रघुवंशम्’ ‘कुमारसंभवम्’ चेति द्वे महाकाव्ये च ।

रघुवंशं कालिदासस्य प्रौढतमं काव्यम् । अस्मिन् महाकाव्ये एकोनविंशतिः सर्गाः सन्ति । प्रथमे सर्गे सूर्यवंशजातानां भूपतीनां महिमातिरेकम्, अस्मिन् वंशे दिलीपस्य जन्म, तस्य गुणगणाः च कविः वर्णयति । अनपत्यतया दूयमानः सः वसिष्ठगुरोराश्रमं गच्छति । वसिष्ठमहर्षिः राजानं सत्कृत्य कुशलं पृच्छति । दिलीपः स्वस्य दुःखं महर्षिं सूचयति । अनपत्यतायाः कारणं महर्षिः ज्ञानचक्षुषा दृष्ट्वा कामधेनोः शापवृत्तान्तं संसूच्य शापमोचनाय कामधेनुसुतां नन्दिनीं सेवनायादिशति । राजा तथा कर्तुं प्रतिज्ञां कृत्वा वसिष्ठाश्रमे तां निशां निनाय इत्येतावत्पर्यन्ता कथा अस्ति । आहत्य पञ्चनवतिः (९५) श्लोकाः । अस्माकं पाठ्यक्रमे सुदक्षिणया सह दिलीपस्य वसिष्ठाश्रमप्राप्तिपर्यन्तभागः वर्तते । श्लोकं ५४ पर्यन्तम् ।

‘സംസ്കൃതസോപാനം എന്ന കോഴ്സിലെ രണ്ടാമത്തെ ഭാഗമാണ് ‘കാവ്യപരിചയം’ എന്നത്. ഇതിൽ നാല് ഏകകങ്ങൾ ഉണ്ട്.

വിശ്വപ്രസിദ്ധനായ മഹാകവിയാണ് കാളിദാസൻ. വിശ്വസാഹിത്യത്തിൽ കാളിദാസന്റെ സ്ഥാനം സർവാതിശായിയാണ്. ആ മഹാത്മാവ് മൂന്ന് നാടകങ്ങളും രണ്ട് മഹാകാവ്യങ്ങളും രചിച്ചിട്ടുണ്ട്. അഭിജ്ഞാനശാങ്കരനും, വിക്രമോർവശീയും, മാളവികാഗ്നിമിത്രം എന്നിവയാണ് മൂന്ന് നാടകങ്ങൾ. ഋതുസംഹാരം, മേഘദൂതം എന്നിവ രണ്ട് ഖണ്ഡകാവ്യങ്ങളാണ്. രഘുവംശവും കുമാരസംഭവവുമാണ് രണ്ട് മഹാകാവ്യങ്ങൾ.

രഘുവംശം കാളിദാസന്റെ പ്രൗഢതമമായ കാവ്യമാണ്. ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ പത്തൊൻപത് സർഗങ്ങളുണ്ട്. ഒന്നാമത്തെ സർഗത്തിൽ സൂര്യവംശത്തിൽ ജനിച്ച രാജാക്കന്മാരുടെ മഹിമാതിശയവും, ഈ വംശത്തിൽ ദിലീപന്റെ ജന്മവും, അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഗുണഗണങ്ങളും കവി വർണിക്കുന്നു. പുത്രന്മാരില്ലാത്തതിനാൽ ദുഃഖിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്ന അദ്ദേഹം വസിഷ്ഠ ഗുരുവിന്റെ ആശ്രമത്തിലേയ്ക്ക് പോകുന്നു. വസിഷ്ഠ മഹർഷി രാജാവിനെ സത്കരിച്ചിട്ട് കുശലം ചോദിക്കുന്നു. ദിലീപൻ തന്റെ ദുഃഖം മഹർഷിയോട് സൂചിപ്പിക്കുന്നു. അനപത്യതയുടെ (പുത്രന്മാരില്ലാത്തതിന്റെ) കാരണം മഹർഷി ജ്ഞാനചക്ഷുസാൽ കണ്ടിട്ട് കാര്യമന്വേഷന്റെ ശാപവൃത്താന്തം സൂചിപ്പിക്കുന്നു. ശാപമോചനത്തിനായി കാര്യമന്വേഷപുത്രിയായ നന്ദിനിയെ സേവിക്കുവാനുപദേശിക്കുന്നു. രാജാവ് അപ്രകാരം ചെയ്യുന്നതിന് പ്രതിജ്ഞയെടുത്തിട്ട് വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിൽ ആ രാത്രി കഴിച്ചുകൂട്ടി എന്നുള്ളതുവരെയുള്ള കഥയുണ്ട്. മൊത്തത്തിൽ ഈ സർഗത്തിൽ 95 ശ്ലോകങ്ങളുണ്ട്. നമ്മുടെ

സിലബസിൽ സുദക്ഷിണയോടൊപ്പം ദിലീപൻ വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിൽ ചെല്ലുന്നതുവരെയുള്ള അൻപത്തിനാല് ശ്ലോകം വരെ യാണ് ഉള്ളത്.

मुख्यपदानि (Keywords)

वागर्थप्रतिपत्तये, सूर्यप्रभवः वंशः, उद्धाहुरिव वामनः, पूर्वसूरिभिः, आजन्मशुद्धानाम्, यथाविधि हुताग्नीनाम्, त्यागाय संभृतार्थानाम्, अभ्यस्तविद्यानां, रघूणमन्वयम्, सन्तः श्रोतुमर्हन्ति, दिलीप इति राजेन्दुः।

Discussion

श्लोकः - १ मङ्गलाचरणम्

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥१॥

വാഗർഥമാവിവ സംപൃക്തൗ വാഗർഥപ്രതിപത്തയേ

ജഗതഃ പിതരൗ വന്ദേ പാർവതീപരമേശ്വരൗ

पदच्छेदः - वागर्थाविव - वागर्थौ + इव ।

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

वागर्थप्रतिपत्तये

-

सुष्ठुरीत्या वाचामर्थज्ञानाय

वागर्थौ इव संपृक्तौ

-

वाक् अर्थः च यथा मिलितौ तथा वर्तमानौ

जगतः पितरौ

-

लोकस्य मातापितरौ

पार्वतीपरमेश्वरौ

-

अर्थनारीश्वररूपौ शिवपार्वत्यौ

वन्दे

-

अहं नमस्करोमि ।

सारः - सुष्ठु रीत्या वाचामर्थज्ञानाय वागर्थौ इव वर्तमानौ लोकपितरौ शिवपार्वत्यौ अहं नमामि ।

സാരഃ - സുഷ്ടു രീതിയിൽ വാക്കുകളുടെ അർത്ഥജ്ഞാനത്തിനായി വാഗർഥങ്ങളെപ്പോലെ വർത്തിക്കുന്നവരായ ലോകപിതാക്കളായ ശിവപാർവതിമാരെ ഞാൻ നമിക്കുന്നു.

क्रिया - वन्दे - वदि (वन्द्) स्तुतौ - आत्म - लट् - उ.पु. - ए व ।

विग्रहः - वागर्थप्रतिपत्तये - वाक् च अर्थश्च वागर्थौ, तयोः प्रतिपत्तिः वागर्थप्रतिपत्तिः, तस्यै वागर्थप्रतिपत्तये ।

उपमालङ्कारः, अनुष्टुप् वृत्तम् ।

(पाठभागस्थाः सर्वे श्लोकाः ‘अनुष्टुप्’ वृत्ते वर्तमानाः भवन्ति ।)

श्लोकः - २ सूर्यवंशवर्णना दुष्करमिति कवेः विनयपूर्वा वाणी ।

(പ്രകൃതം - സൂര്യവംശവർണന ദുഷ്കരമെന്ന കവിയുടെ വിനയപൂർവമായ വാക്ക്)

क् सूर्यप्रभवो वंशः क् चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ।।२।।

ക് സൂര്യപ്രഭവോ വംശഃ ക് ചാല്പവിഷയാ മതിഃ

തിതീർഷുർദുസ്തരം മോഹാദുഡുപേനാസ്മി സാഗരം

पदच्छेदः - चाल्पविषया - च + अल्पविषया

तितीर्षुर्दुस्तरं - तितीर्षुः+दुस्तरं

मोहादुडुपेनास्मि - मोहात् + उडुपेन + अस्मि ।

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

सूर्यप्रभवः वंशः क्?

-

सूर्यात्संजातः प्रसिद्धः सूर्यवंशः कुत्र वर्तते?

अल्पविषया मतिः च क्?

-

(मम)प्रतिभारहिता बुद्धिः च कुत्र?

मोहात् दुस्तरं सागरं

-

वृथा दुःखेन तरितुं शक्यं समुद्रं,

उडुपेन तितीर्षुः अस्मि

-

नावा तरितुम् इच्छुः भवामि ।

सारः - अत्युज्ज्वलः सूर्यप्रभवः वंशः कुत्र? प्रतिभारहिता मम बुद्धिः कुत्र? अल्पप्रतिभया उन्नतोज्ज्वलं सूर्यवंशकीर्तनं कथं कर्तुं शक्यते? अतिविस्तृतं तर्तुमसाध्यं समुद्रं केवलया नौकया कथं शक्यते, सः श्रमः वृथा भवति ।

नौकया समुद्रतरणम् असाध्यमिव अल्पया बुद्ध्या सूर्यप्रभवस्य वंशस्य वर्णना असाध्या ।

(कवेः विनीतभावः अत्र प्रकटितमेव)

സാരം - അത്യുജ്ജ്വലമായ സൂര്യപ്രഭവമായ വംശം എവിടെ? പ്രതിഭാരഹിതമായ എന്റെ ബുദ്ധി എവിടെ? അല്പബുദ്ധിയായ ഞാൻ ഉന്നതമായി ജ്വലിക്കുന്ന സൂര്യവംശകീർത്തിയെ എങ്ങനെ വർണിക്കും? അതിവിസ്തൃതവും തരണം ചെയ്യാൻ അസാധ്യവുമായ സമുദ്രത്തെ കേവലം നൗകയാൽ എങ്ങനെ തരണം ചെയ്യും? അതിനുള്ള ശ്രമം വെറുതെ ആകുന്നു.)

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥४॥

അഥവാ കൃതവാഗ്ദ്വാരേ വംശേഽസ്മിൻ പൂർവസൂരിഭിഃ

മണൗ വജ്രസമുത്കീർണേ സൂത്രസ്യേവാസ്തി മേ ഗതിഃ

पदच्छेदः - वंशेऽस्मिन् - वंशे + अस्मिन् ।

सूत्रस्येवास्ति - सूत्रस्य + इव + अस्ति ।

अन्वयः - अन्वयार्थः

अथवा	-	उत
पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे	-	वाल्मीक्यादिभिः पूर्वाचार्यैः साहित्यवर्णनां कृते
अस्मिन् वंशे	-	अस्मिन् सूर्यवंशवर्णनाविषये
वज्रसमुत्कीर्णे मणौ	-	वज्रेण समुत्कीर्णे रत्ने
सूत्रस्य इव मे गतिः अस्ति	-	सूत्रस्य प्रवेशनमिव मम गमनमुचितमेव ।

सारः - सूर्यवंशप्रशस्तिमधिकृत्य पूर्वसूरयः वाल्मीकिव्यासादयः काव्यरचनां अरचयन्। अतः पूर्वाचार्यैः रचितेन मार्गेण गन्तुं मम बुद्धिः उत्सुका भवति। वज्रेण समुत्कीर्णे मणौ यदा सूत्रस्य प्रवेशनं जायते तदा मम गतिः अस्तु।

സാരം - സൂര്യവംശപ്രശസ്തിയെ അധികരിച്ച് പൂർവപണ്ഡിതന്മാരായ വാല്മീകി വ്യാസാദികൾ കാവ്യരചന നടത്തിയിട്ടുണ്ട്. അതുകൊണ്ട് പൂർവാചാര്യന്മാരാൽ രചിക്കപ്പെട്ട മാർഗത്തിലൂടെ പോകുന്നതിന് എന്റെ ബുദ്ധി ഉത്കണ്ഠയിലാണ്. സൂചി കൊണ്ട് തുളച്ചിടുന്ന രത്നത്തിൽ എപ്പോഴാണോ നൂലിന്റെ പ്രവേശനം ഉണ്ടാകുന്നത് അതുപോലെ എന്റെ ഗതിയും ഭവിക്കട്ടെ.

क्रिया - अस्ति - अस - भुवि - पर - लट् - प्र.पु. - एव । अस्ति - स्तः - सन्ति ।

विग्रहः - वज्रसमुत्कीर्णे - वज्रेण समुत्कीर्णः वज्रसमुत्कीर्णः, तस्मिन् वज्रसमुत्कीर्णे ।

अलङ्कारः - उपमा ।

श्लोकः - ५ विशुद्धानां रघुवंशराजानां स्वभावं वर्णयति ।

പ്രകൃതം - വിശുദ്ധന്മാരായ രഘുവംശരാജാക്കന്മാരുടെ സ്വഭാവം വർണിക്കുന്നു

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम्

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥५॥

സോഫ്തമാജന്മശുദ്ധാനാമാഫലോദയകർമണം.

ആസമുദ്രക്ഷിതീശാനാമാനാകരഥവർമ്മനാം.

पदच्छेदः - सोऽहम् - सः+ अहम् ।

अन्वयः - अन्वयार्थः

सः अहम् आजन्मशुद्धानां - मन्दबुद्धिरपि कवियशप्रार्थी अहं (कालिदासः)
जन्मादारभ्य विशुद्धानां (सर्वसंस्कारसम्पन्नानां)

आफलोदयकर्माणां - फलोदयं यावत्कर्म कुर्वतां

आसमुद्रक्षितिशानां - क्षितेरीशानां (सार्वभौमानां)

आनाकरथवर्त्मनां - स्वर्गलोकं यावत् रथे संञ्चरतां (इन्द्रसहचारिणां)

(रघूनामन्वयं वक्ष्ये) - (रघुवंशजानां परम्परां वदिष्यामि)

सारः - कवियशःप्रार्थी अहं सर्वसंस्कारसंपन्नानां फलप्राप्तिपर्यन्तं कर्म कुर्वतां सार्वभौमानाम् इन्द्रसहचारिणां रघुवंशराजानां चरितं वर्णयति ।

സാരം - കവിയശസ് ആഗ്രഹിക്കുന്ന ഞാൻ സർവസംസ്കാര സമ്പന്നനും ഫലപ്രാപ്തി ഉണ്ടാകുന്നതുവരെ കർമ്മം ചെയ്യുന്നവനും സൂര്യപുത്രനും ഇന്ദ്രസഹചാരിയുമായ രഘുവംശരാജാക്കന്മാരുടെ ചരിത്രം വർണിക്കുന്നു.

विग्रहः - आजन्मशुद्धानां - जन्मनः प्रभृति आजन्म, आजन्म शुद्धाः आजन्मशुद्धाः, तेषाम् आजन्मशुद्धानाम्।

श्लोकः - ६ रघुवंशजाताः राजानः यथाविधि यागादिकमकुर्वन् ।

പ്രകൃതം - രഘുവംശത്തിൽ ജനിച്ച രാജാക്കന്മാരുടെ യഥാവിധി യാഗാദികർമ്മങ്ങൾ പഠയുന്നു.

यथाविधि हुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥६॥

യഥാവിധി ഹതാഗ്നീനാം യഥാകാമാർച്ചിതാർമിനാം.

യഥാപരാധഭൂതാനാം യഥാകാലപ്രബോധിനാം

अन्वयः - अन्वयार्थः

(സ: അഹം) യഥാവിധി ഹുതാഗ്നിനാं -	(കവിയശ: പ്രാർത്ഥി അഹം) വിധ്യനുസാരം യാഗം കുർവതാം
യഥാകാമാർചിതാർത്ഥിനാं -	അഭിലാഷമനതീക്രമ്യ യാചിതേഭ്യ: ധനപ്രദായിനാമ്
യഥാപരാധദണ്ഡാനാं -	അപരാധാനുസാരം ദണ്ഡപ്രദായിനാമ്
യഥാകാലപ്രബോധിനാं -	കാലമനതീക്രമ്യ പ്രബോധനശീലാനാമ്
(രഘുണാമ് അന്വയം വക്ഷ്യേ)	(രഘുരാജാനാമ് പ്രബന്ധം വदिष्यामि)

സാര: - രഘുവംശജാതാ: യഥാവിധി ദേവതാ: അർചയന്തി, അതിथിസത്കാരാദയ: കുർവന്തി, അപരാधीന് ദണ്ഡയന്തി, പ്രജാപരിപാലനേ ജാഗരൂകാ: ച ഭവന്തി । താദൃശാനാമ് ചരിതമഹം രചയാമി ।

സാരം - രഘുവംശത്തിൽ ജനിച്ചവർ വിധിപ്രകാരം ദേവതകളെ പൂജിക്കുന്നു. അതിഥി സൽക്കാരങ്ങൾ ചെയ്യുന്നു. അപരാധികളെ ശിക്ഷിക്കുന്നു. പ്രജാപരിപാലനത്തിൽ ശ്രദ്ധയുള്ളവരുമായി ഭവിക്കുന്നു. അങ്ങനെയുള്ളവരുടെ ചരിത്രം ഞാൻ രചിക്കുന്നു.

വിഗ്രഹ: - യഥാവിധി- വിധിമ് അനതീക്രമ്യ യഥാവിധി ।

ശ്ലोक: - ൭ രഘുവംശജാതാ: ത്യാഗിന: ഭവന്തി ।

(പ്രകൃതം - രഘുവംശത്തിൽ ജനിച്ചവർ ത്യാഗികൾ ആകുന്നു.)

ത്യാഗായ സംഭൃതാർത്ഥിനാമ് സത്യായ മിതഭാഷിണാമ് ।

യശസേ വിജിഗീഷൂണാമ് പ്രജായൈ ഗൃഹമേധിനാമ് ।।൭।।

ത്യാഗായ സംഭൃതാർത്ഥിനാമ് സത്യായ മിതഭാഷിണാമ്

യശസേ വിജിഗീഷൂണാമ് പ്രജായൈ ഗൃഹമേധിനാമ്

അന്വയ:	-	അന്വയार्ത്ഥ:
(സ: അഹം) ത്യാഗായ സംഭൃതാർത്ഥിനാമ് -		സത്പാത്രേ വിനിയോഗായ ധനസമ്പാदनശീലാനാമ് (ന തു ദുർവ്യാപാരായ)
സത്യായ മിതഭാഷിണാമ് -		സത്യകथനായ മിതഭാഷശീലാനാമ്
യശസേ വിജിഗീഷൂണാമ് -		കീർതയേ വിജേതുമിച്ഛൂണാമ്
പ്രജായൈ ഗൃഹമേധിനാമ് -		സന്താനായ ഭാര്യാപരിഗ്രഹാണാമ്
(രഘുണാമ് അന്വയം വക്ഷ്യേ)		(രഘുരാജാനാമ് പ്രബന്ധം വदिष्यामि)

सारः - रघुवंशे जाताः सत्पात्रे विनियोगाय धनं सम्पादयन्ति । ते मितभाषिणः सत्यसन्धाश्च । ते सत्कर्माणि कृत्वा कीर्तिं सम्पादयन्ति । सन्तानार्थमेव दारापरिग्रहणं कुर्वन्ति । न तु कामभोगाय । तादृशानां महात्मनां चरितमहं रचयामि ।

സാരം - രഘുവംശത്തിൽ ജനിച്ചവർ ദാനകർമ്മങ്ങൾക്ക് വിനിയോഗിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി ധനം സമ്പാദിക്കുന്നു. അവർ മിതഭാഷികളും സത്യസന്ധന്മാരും ആകുന്നു. അവർ സത്കർമ്മങ്ങൾ ചെയ്ത് കീർത്തി സമ്പാദിക്കുന്നു. അവർ സന്താനങ്ങൾക്കുവേണ്ടി വിവാഹം ചെയ്യുന്നു. കാമഭോഗത്തിന് വേണ്ടിയല്ല, അങ്ങനെയുള്ള മഹാത്മാക്കളുടെ ചരിത്രം ഞാൻ രചിക്കുന്നു.

विग्रहः - विजिगीषूणाम्- विजेतुमिच्छुः विजिगीषुः, तेषां विजिगीषूणाम् ।

श्लोकः ८ - रघुवंशजाताः ब्रह्मचर्याद्याश्रमधारिणः भवन्ति ।

പ്രകൃതം - രഘുവംശത്തിൽ ജനിച്ചവർ ബ്രഹ്മചര്യാദി ആശ്രമധാരികൾ ആകുന്നു.

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुस्त्यजाम् ॥८॥

ശൈശവേഽഭ്യസ്തവിദ്യാനാം യൗവനേ വിഷയൈഷിണാം

വാർധകേ മുനിവൃത്തിനാം യോഗേനാന്തേ തനുസ്ത്യജാം

पदच्छेदः- योगेनान्ते - योगेन + अन्ते ।

अन्वयः

अन्वयार्थः

शैशवे अभ्यस्तविद्यानां

-

बाल्ये विद्यार्जने तत्पराणां

यौवने विषयैषिणां

-

तारुण्ये भोगाभिलाषिणां

वार्धके मुनिवृत्तीनां

-

वृद्धावस्थायां मुनिवृत्तिमाचरतां

अन्ते योगेन तनुत्यजां

-

शरीरत्यागकाले परमात्मध्यानेन देहत्यागिनाम्

(रघूणाम् अन्वयं वक्ष्ये)

-

(रघुवंशजातानां प्रबन्धं वदिष्यामि) ।

सारः - रघुवंशजाताः बाल्ये विद्यां सम्पाद्य यौवने गृहस्थाश्रमं സ്വീകृत्य വാർധക്യേ മുനിവൃത്തി കൃത്വാ ശരീരത്യാഗകാലേ ധ്യാനേന മോക്ഷപഥം പ്രാപ്താഃ ഭവന്തി । താദൃശാനാं മഹതാം ചരിതമഹം രചയामി ।

സാരം - രഘുവംശജാതർ ബാല്യത്തിൽ വിദ്യയെ സമ്പാദിച്ചിട്ട് യൗവനത്തിൽ ഗൃഹസ്ഥാശ്രമം സ്വീകരിച്ചിട്ട് വാർധക്യത്തിൽ മുനിവൃത്തിയെ സ്വീകരിച്ചിട്ട് ശരീരം

SRI SANKARĀCĀRYA

വിഗ്രഹ: - തദ്ഗുണै: - तेषां गुणै: तद्गुणै: ।

श्लोक: १० - सज्जना: मम काव्यं परिशोधयन्तु ।

(പ്രകൃതം - സജ്ജനങ്ങൾ എന്റെ കാവ്യം പരിശോധിക്കട്ടെ

तं सन्त: श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतव:

हेम: संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि: श्यामिकापि वा ॥१०॥

തം സന്തഃ ശ്രോതുമർഹന്തി സദസദ് വ്യക്തിഹേതവഃ

ഹേമന്ഃ സംലക്ഷ്യതേ ഹ്യഗ്നൗ വിശുദ്ധിഃ ശ്യാമികാപി വാ

पदच्छेद: - ह्यग्नौ - हि + अग्नौ ।

श्यामिकापि - श्यामिका + अपि ।

अन्वय:

अन्वयार्थ:

सदसद्व्यक्तिहेतव: सन्त:

-

गुणदोषयो: निर्णये कारणभूता: सज्जना:

तं श्रोतुम् अर्हन्ति

-

रघुवंशप्रबन्धं श्रुत्वा निर्णयन्तु

हि हेम: विशुद्धि: वा श्यामिका अपि-

यस्मात् सुवर्णस्य निर्दोषस्वरूपं लोहान्तरसंसर्गात्मक: दोषो वा

अग्नौ संलक्ष्यते

-

वह्नौ संदृश्यते ।

सार: - सज्जना: एव गुणदोषयो: निर्णये कारणभूता: । ते प्रबन्धं श्रुत्वा निर्णयन्तु । हि सुवर्णस्य शुद्धताम्

अग्रावेव परीक्ष्यते ।

സാരം - സജ്ജനങ്ങളാണല്ലോ ഗുണദോഷ നിർണയത്തിൽ കാരണക്കാർ. അവർ കാവ്യം കേട്ടിട്ട് നിർണയിക്കട്ടെ. എന്തെന്നാൽ സ്വർണത്തിന്റെ ശുദ്ധത തീയിലാണ് പരീക്ഷിക്കപ്പെടുന്നത്.

क्रिया - अर्हन्ति - अर्ह पूजायां - पर - लट् - प्र.पु - ब व ।

अर्हति - अर्हत: -अर्हन्ति ।

प्रतिवस्तूपमालङ्कार: ।

श्लोक: ११ - रघुवंशारम्भे वैवस्वतमनु: जन्म आसीत् ।

(പ്രകൃതം - രഘുവംശകലത്തിൽ സൂര്യപുത്രനായ മനു ജന്മമെടുത്തു

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११॥

വൈവസ്വതോ മനുർനാമ മാനനീയോ മനീഷിണാം

ആസീന്മഹീക്ഷിതാമാദ്യഃ പ്രണവച്ഛന്ദസാമിവ

പदच्छേദഃ - വൈവസ്വതോ മനുർനാമ - വൈവസ്വതഃ + മനുഃ + നാമ ।

മാനനീയോ മനീഷിണാം - മാനനീയഃ + മനീഷിണാം ।

आसीन्महीक्षिताम् - आसीत् + महीक्षिताम् ।

प्रणवश्छन्दसामिव - प्रणवः + छन्दसाम् + इव ।

अन्वयः - **अन्वयार्थः**

छन्दसां प्रणवः इव - वेदानाम् ओंकार इव

मनीषिणां माननीयः - विदुषां पूज्यः

महीक्षिताम् आद्यः - भूपालेषु आदिभूतः

वैवस्वतः मनुः नाम आसीत् । - सूर्यस्य पुत्रः मनुः नाम प्रसिद्धः बभूव ।

सारः - वेदेषु ओंकारഃ ഇവ പण्डിതേषു पूज्यഃ ഭൂപാലേषു ആദിഭൂതഃ സൂര്യപുത്രഃ മനുഃ നാമ രാജാ അസീത് ।

സാരം - വേദങ്ങളെക്കുറിച്ചും ഓങ്കാരമെന്നപോലെ വിദ്വാന്മാർക്കു പുജ്യനും രാജാക്കന്മാരിൽ ആദിപുരുഷനായ മനു എന്ന പേരോടുകൂടിയ ഒരു രാജാവുണ്ടായിരുന്നു.

क्रिया - आसीत् - अस भुवि - पर - लङ् - प्र.पु - ए व ।

आसीत् - आस्ताम् - आसन् ।

विग्रहः - मानयितुं योग्यः मान्यः ।

महीं क्षपन्तीति महीक्षितः, तेषाम् महीक्षिताम् ।

विवस्वतः अपत्यं पुमान् वैवस्वतः ।

उपमालङ्कारः ।

श्लोकः १२ - वैवस्वतमनोः वंशे दिलीपः अजायत ।

പ്രകൃതം - സൂര്യപുത്രനായ മനുവിന്റെ വംശത്തിൽ ദിലീപൻ ജനിച്ചു.

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥१२॥

തദന്വയേ ശുദ്ധിമതി പ്രസൂതഃ ശുദ്ധിമത്തരഃ

ദിലീപ ഇതി രാജേന്ദുരിന്ദുഃ ക്ഷീരനിധാവിവ

पदच्छेदः - राजेन्दुरिन्दुः - राजेन्दुः + इन्दुः ।

क्षीरनिधाविव - क्षीरनिधौ + इव ।

अन्वयः - अन्वयार्थः

शुद्धिमति तदन्वये - अतिशुद्धौ मनोः वंशे

शुद्धिमत्तरः राजेन्दुः - अतिविशुद्धः राजचन्द्रः

दिलीपः इति - दिलीपः इति प्रसिद्धः राजा

क्षीरनिधौ इन्दुः इव प्रसूतः - क्षीरसमुद्रे इन्दुः इव अजायत ।

सारः - पवित्रे सूर्यवंशे अतिविशुद्धः राजचन्द्रः दिलीपो नाम राजा इन्दुरिव संजातः ।

സാരം - പവിത്രമായ സൂര്യവംശത്തിൽ രാജചന്ദ്രനായ ദിലീപനെന്നപേരായ രാജാവ് ചന്ദ്രനെപ്പോലെ ജനിച്ചു.

विग्रहः - शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान्, तस्मिन् शुद्धिमति । अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः ।

राजा इन्दुः इव राजेन्दुः ।

उपमालङ्कारः ।

पुनरावृत्तिः (Recap)

- कविकुलतिलकः कालिदासः मङ्गलाचरणेन रघुवंशकाव्यमारभत । सोऽयं कविः जगतः पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थप्रतिपत्तये वन्दते ।
- विनयान्वितः कविः अतिमहत्वं सूर्यवंशं वर्णयितुं यतते ।
- विशालहृदयस्य कवेः उपहास्यताभीतिं सूचयति ।
- पूर्वसूरिणां मार्गानुसारं काव्यरचनायै कविः सन्नद्धः बभूव ।
- विशुद्धानां फलप्राप्तिपर्यन्तं कर्मसु व्यापृतानां रघुवंशजातानां स्वभावमहिमां कविः वर्णयति ।

- रघुकुलजाताः राजानः यथाविधि यागादिकर्मसु व्यपृताः सन्तः प्रजापरिपालनकुतुकिनः आसन् ।
- सत्पात्रे विनियोगाय ते धनसम्पादनमकुर्वन् ।
- शैशवे अभ्यस्तविद्याः ते तत्तत्काले ब्रह्मचर्याद्याश्रमधारिणः आसन् ।
- रघुवंशजातानां राज्ञां गुणाः कालिदासकवेः कर्णं प्रविश्य काव्यरचनायै कविं प्रेरिताः ।
- सज्जनाः कालिदासकाव्यं पठित्वा तस्य महत्वं परीक्षितुं ज्ञातुं च कविः प्रार्थयति ।
- छन्दसां प्रणवः इव रघुवंशारम्भे वैवस्वतमनुरजायत । तस्मिन् वंशे क्षीरनिधी इन्दुः इव दिलीपः अजायत ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. पार्वतीपरमेश्वरौ कौ इव संपृक्तौ ?
2. रघुवंशे कति सर्गाः सन्ति ?
3. कविः आत्मानं केन साकम् उपमाति ?
4. पूर्वसूरिणः के ?
5. किं नाम क्षितिः ?
6. सन्तः इत्यस्य कोऽर्थः ?
7. रघुवंशीयाः नृपाः कथं विवाहं कृतवन्तः ?
8. रघुवंशीयाः शैशवे किं कुर्वन्ति स्म ?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. कालिदासकवेः प्रौढकाव्यं किम् ?
2. रघुवंशीयानां कानिचन चत्वारि विशेषणानि वर्णयत ।
3. दिलीपः कस्मिन् वंशे अजायत ?

4. रघुवंशीयाः नृपाः कथं मितभाषिणः ?

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

1. 'प्रांशुलभ्ये फले लोभाद्बाहुरिव वामनः' आशयं विशदयत ।
2. दिलीपस्य जन्मवृत्तान्तं लिखत ।
3. कालिदासस्य उपमालङ्कारपाटवं पाठभागानुसारं विशदयत ।
4. रघुवंशस्य मङ्गलश्लोकं व्याख्यात ।
5. रघुवंशजातानां स्वभावविशेषान् लिखत ।

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

रघुवंशे दिलीपस्य जन्म विशदयत ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानाम् उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. वागर्थौ ।
2. एकोनविंशतिः ।
3. वामनेन ।
4. व्यासवाल्मीक्यादयः ।
5. भूमिः ।
6. सज्जनाः ।
7. सन्तत्यर्थम् ।
8. अभ्यस्तविद्याः आसन् ।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्ये प्रथमः सर्गः, व्याख्या टि. के रामचन्द्र अय्यर्, आर्. एस् वाध्यार् आन्ट् सन्स्, पालक्काट्, २०१९, पुटानि १-५०
2. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्यं, प्रथमः सर्गः, व्याख्या मल्लिनाथः, सञ्जीवनी, कृष्णदास् अक्कादमी, वाराणसी, २००२, पुटानि १-३३
3. कालिदासः, रघुवंशं, व्याख्या, कुट्टिकृष्णमारार्, मारार् साहित्यप्रकाशनम्, कोषिककोट्, २००१, पुटानि २५-४१

दिलीपस्य गुणवर्णना - श्लोकाः 13 - 30

(ദിലീപരാജാവിന്റെ ഗുണവർണ്ണനകൾ)

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- रघुवंशस्य उत्पत्तिं जानीयात् ।
- महाराजस्य दिलीपस्य गुणावलीम् अवगच्छेत् ।
- कालिदासस्य काव्यशैल्या विषये ज्ञातुं शक्नुयात् ।
- अलङ्काराणां समन्वयं कर्तुं समर्थः भवेत् ।
- श्लोकानाम् अन्वयादिकं कर्तुं समर्थः स्यात् ।

प्राग्व्यपेक्षा: (Prerequisites)

अस्मिन् पाठे वयम् अष्टादश श्लोकान् पठामः। अत्र कविः काव्यविषयकथनम् आरभते । सूर्यात् रघुवंशस्य उत्पत्तिः संजाता । सूर्यवंशस्य आदिमः राजा आसीत् मनुः। तस्मिन्नेव वंशे कालक्रमेण दिलीपः उत्पन्नः। दिलीपः एव रघुवंशस्य प्रथमसर्गस्य नायकः वर्तते । अस्मिन् पाठे प्रधानतया महाराजस्य दिलीपस्य देहादिवैशिष्ट्यं वर्णयति कविः।

ഈ പാഠത്തിൽ നമ്മൾ 18 ശ്ലോകങ്ങൾ പഠിക്കുന്നു. ഇവിടെ കവി കാവ്യവിഷയം പറയാൻ തുടങ്ങുന്നു. സൂര്യനിൽനിന്നാണ് രഘുവംശത്തിന്റെ ഉല്പത്തി ഉണ്ടായത്. സൂര്യവംശത്തിലെ ആദ്യത്തെ രാജാവായിരുന്നു മനു. ആ വംശത്തിലാണ് കാലക്രമത്തിൽ ദിലീപൻ ജനിച്ചത്. രഘുവംശത്തിന്റെ ഒന്നാം സർഗത്തിലെ നായകൻ ദിലീപനാകുന്നു. ഈ പാഠത്തിൽ പ്രധാനമായും മഹാരാജാവായ ദിലീപന്റെ ദേഹാദിസവിശേഷതകൾ കവി വർണിക്കുന്നു.

സാരം - ആ ദിലീപൻ ക്ഷത്രിയധർമ്മം ശരീരവാനായതുപോലെയാണ്. അദ്ദേഹം വിസ്തൃതമായ ഉരസ്സോടും കാളയുടെ തോളുപോലെയുള്ള തോളുള്ളവനും ശാലവൃക്ഷംപോലെ ഉന്നതമായ നീണ്ട കൈകളോട് കൂടിയവനാകുന്നു.

വിഗ്രഹ: - व्यूढम् उरः यस्य सः व्यूढोरस्कः ।

वृषस्य स्कन्धः इव स्कन्धो यस्य सः वृषस्कन्धः ।

उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

श्लोक: १४ - दिलीपः तेजसा सुमेरुपर्वतमप्यतिक्रामति ।

പ്രകൃതം - തേജസ്സിനാൽ ദിലീപൻ സുമേരുപർവതത്തെപ്പോലും അതിക്രമിച്ചിരിക്കുന്നു.

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वീ क्रान्त्वा मेरुरിവാत्मना ॥ १४॥

സർവാതിരിക്തസാരേണ സർവതേജോഭിഭാവിനാ

സ്ഥിതഃ സർവോന്നതേനോർവീം ക്രാന്ത്വാ മേരുരിവാത്മനാ

पदच्छेदः - सर्वोन्नतेनोर्वീम् - सर्वोन्नतेन + ऊर्वीम् ।

मेरुरिവാत्मना- मेरुः + इव + आत्मना ।

अन्वयः

अन्वयार्थः

सर्वातिरिक्तसारेण - अधिकबलेन सर्वभूतानतिक्रम्य वर्तमानेन

सर्वतेजोभिभाविना - स्वतेजसा सर्वतेजसः अतिक्रम्य स्थितेन

सर्वोन्नतेन आत्मना - सर्वेभ्यः उन्नतेन आत्मनः शरीरेण

मेरुः इव उर्वी क्रान्त्वा (स्थितः) - सुमेरुरिव वसुधामतिक्रम्य वर्तमानः अस्ति ।

सार: - दिलीपः सुमेरुरिव सर्वेभ्यो भूतेभ्यो अधिकबलवान्, स्वतेजसा सर्वतेजसः अतिक्रम्य उन्नतശरीरेण वसुधामपि अतिशायिनः वर्तते ।

സാരം - ദിലീപൻ സുമേരുവിനെപ്പോലെ എല്ലാ ഭൂതങ്ങളെക്കാളും ശക്തനാണെന്നും തേജസുകൊണ്ട് എല്ലാ തേജസിനെയും മറികടന്ന് തന്റെ ഉയർന്ന ശരീരത്താൽ ഭ്രമിയേയും അതിശയിപ്പിച്ചു നിലനിൽക്കുന്നു.

വിഗ്രഹ:- सर्वाणि तेजसा अभिभवतीति सर्वतेजोऽभिभावी, तेन सर्वतेजोऽभिभाविना । उपमालङ्कारः ।

श्लोक: १५ - दिलीपे तस्य आकारानुरूपाः प्रज्ञादयः गुणाः सन्ति ।

പ്രകൃതം - ദിലീപനിൽ അവന്റെ വലിപ്പത്തിന് അനുസൃതമായ ജ്ഞാനം തുടങ്ങിയ ഗുണങ്ങളുണ്ട്.

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

ആകാരസദൃശപ്രജ്ഞഃ പ്രജ്ഞയാ സദൃശാഗമഃ

ആഗമൈഃ സദൃശാരംഭ ആരംഭസദൃശോദയഃ

अन्वयः	-	अन्वयार्थः
आकारसदृशप्रज्ञः	-	शरीरस्यौन्नत्यनुकूलः प्रज्ञायुक्तः
प्रज्ञया सदृशागमः	-	प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिचयः
आगमैः सदृशारम्भः	-	विज्ञानानुसारोद्यमः
आरम्भसदृशोदयः (आसीत्)	-	उद्यमानुसारफलसिद्धियुक्तः आसीत् ।

सारः - दिलीपस्य आकारानुसारिणी प्रज्ञा, प्रज्ञാനुरूपः शास्त्रपरिचयः, शास्त्रानुसारः प्रयत्नः, प्रयत्नानुसारं फलप्राप्तिः चासीत् ।

സാരം - ദിലീപന് തന്റെ ആകൃതിക്കനുസരിച്ചുള്ള പ്രജ്ഞയും പ്രജ്ഞയനുസരിച്ച് ശാസ്ത്രപരിചയവും ശാസ്ത്രാനുസൃതമായ പരിശ്രമവും, പരിശ്രമത്തിനനുസരിച്ച് ഫലപ്രാപ്തിയും (പ്രതിഫലം നേടലും) ഉണ്ടായിരുന്നു.

विग्रहः - आकारेण सदृशी प्रज्ञा यस्य सः आकारसदृशप्रज्ञः ।

श्लोकः १६ - दिलीपः एकस्मिन्नेव समये अधृष्यः अभिगम्यः चासीत् ।

പ്രകൃതം - ദിലീപൻ ഒരു സമയം അപ്രാപ്യനും (മറ്റുള്ളവർക്ക് നേരിട്ട് ബന്ധപ്പെടുവാൻ സാധിക്കാത്തവൻ) പ്രാപ്യനുമായിരുന്നു.

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥१६॥

ഭീമകാന്തൈരന്യപഗുണൈഃ സ ബഭൂവോപജീവിനാം

അധൃഷ്യശ്ചാഭിഗമ്യശ്ച യാദോരത്നൈരിവാർണവഃ

पदच्छेदः - भीमकान्तैर्नृपगुणैः- भीमकान्तैः + नृपगुणैः ।

बभूवोपजीविनाम् - बभूव + उपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च - अधृष्यः + च + अभिगम्यः + च ।

यादोरत्नैरिवार्णवः - यादोरत्नैः + इव + अर्णवः ।

अन्वयः

अन्वयार्थः

भीमकान्तैः नृपगुणैः - तेजप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिः राजगुणैः

सः - दिलीपः

उपजीविनां - आश्रितानां

यादोरत्नैः अर्णवः इव - जलजीवीभिः रत्नैः युक्तः समुद्र इव

अधृष्यः च अभिगम्यः च बभूव - अनभिभवनीयः आश्रयणीयः च अभूत् ।

सारः - तेजप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिः कान्तैः च राजगुणैः दिलीपः आश्रितानाम् अनभिगम्यः

अभिगम्यः च बभूव । कः इव ? नक्रतिमिङ्गलयुक्तः रत्नयुक्तः च समुद्र इव ।

സാരം - രാജകീയ ഗുണങ്ങളായ തേജസ്, പ്രതാപം, കലീനത, ഔദാര്യം, സൗന്ദര്യം തുടങ്ങിയ രാജകീയഗുണങ്ങളാൽ ദിലീപൻ അപ്രാപ്യനും പ്രാപ്യനുമായി തീർന്നു. ആരെപ്പോലെ അങ്ങനെ? മുതലകളും തിമിംഗലങ്ങളും രത്നങ്ങളും ഉള്ള കടൽപ്പോലെയാണ്.

क्रिया - बभूव - भू सत्तायाम् - पर - लिट् - प्र.पु - ए व ।

बभूव बभूवतुः बभूवुः ।

विग्रहः - नृपस्य गुणाः नृपगुणाः, तैः नृपगुणैः ।

अभिगन्तुं योग्यः अभिगम्यः ।

धर्षयितुं योग्यः न भवतीति अधृष्यः ।

यादांसि रत्नानि च यादोरत्नानि, तैः यादोरत्नैः ।

उपमालङ्कारः ।

श्लोकः १७ - दिलीपस्य प्रजापालने न धर्मव्यतिक्रमः ।

പ്രകൃതം - ദിലീപൻ പ്രജകളെ ഭരിക്കുന്നതിൽ ധർമ്മവ്യതിക്രമമില്ല.

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥१७॥

രേഖാമാത്രമപി ക്ഷുണ്ണാദാമനോർവർത്ഥനഃ പരം

पदच्छेदः - क्षुण्णादामनोवर्त्मनः - क्षुण्णात् + आमनोः + वर्त्मनः ।

नियन्तुः तस्य	-	शिक्षकस्य सारथेः दिलीपस्य
नेमिवृत्तयः (इव) प्रजाः	-	रथाङ्गव्यापारः इव जनाः
आमनोः क्षुण्णात् वर्त्मनः	-	मनुमारभ्य अभ्यस्तात् अध्वनः
परं रेखामात्रमपि	-	अधिकं रेखामात्रमपि (ईषदपि)
न व्यतीयुः	-	न अतिक्रान्तः (न चेलतुः)

പദച്ഛേദ: - സ താഭ്യോ ബലിമ് - സ: + താഭ്യ: + ബലിമ് ।

അന്വയ:	-	അന്വയार्ത്ഥ:
സ: പ്രജാനാं ഭൂത്യർത്ഥമേവ	-	ദിലീപ: ജനാനാമ് അഭിവൃദ്ധ്യർത്ഥമേവ
താഭ്യ: ബലിമഗ്രഹീത്	-	പ്രജാഭ്യ: കരം ജഗ്രാഹ ।
ഹി രവി: സഹസ്രഗുണമ്	-	യസ്മാത് സൂര്യ: സഹസ്രധാ സംവർധ്യ
ഉത്സ്രഷ്ടു രസമാധत्ते	-	ദാതുं ജലം ഗൃഹ്ണാതി ।

സാര: - ദിലീപ: ജനാനാമ് ഐശ്വര്യായ താഭ്യ: ഷഷ്ഠാंശം സ്വീകൃതവാന् । ഹി സൂര്യ: സഹസ്രധാ സംവർധ്യ ദാനായൈവ ജലം സ്വീകരോതി । ന തു സ്വस्याഭിവൃദ്ധ്യർത്ഥമ് ।

സാരം - ദിലീപൻ പ്രജകളുടെ ഐശ്വര്യത്തിനായി അവരിൽനിന്ന് കരം സ്വീകരിച്ചു. എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ സൂര്യൻ ആയിരം മടങ്ങ് വർധിപ്പിച്ച ദാനത്തിനായിട്ടാണ് ജലം സ്വീകരിക്കുന്നത്. അല്ലാതെ സ്വന്തം അഭിവൃദ്ധിയ്ക്കല്ല.

ക്രിയെ - അഗ്രഹീത്, അദत्ते । അദत्ते അഭ് + ദാ ദാനേ - ആത്മ - ലറ് - പ്ര.പു - ബ വ ।

അദत्ते - അദദാതേ - അദദതേ ।

വിഗ്രഹ: - സഹസ്രം ഗുണാ: യस्मिन् കർമ്മണി തത്തഥാ സഹസ്രഗുണമ് ।

പ്രതിവസ്തുപമാലങ്കാര: ।

ശ്ലोक: 19 - बुद्ध्या पराक्रमेण च शत्रुजय: ।

പ്രകൃതം - ബുദ്ധിയാലും പരാക്രമത്താലും ശത്രുവിനെ ജയിച്ചിരിക്കുന്നു.

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥19॥

സേനാ പരിച്ഛേദസ്തസ്യ ദ്വയമേവാർത്ഥസാധനം

ശാസ്ത്രേഷ്വകുണ്ഠിതാ ബുദ്ധിർമൗരവീ ധനുഷി ചാതതാ

പദച്ഛേദ: - परिच्छदस्तस्य - परिच्छद: + तस्य ।

एवार्थसाधनम् - एव + अर्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता - शास्त्रेषु + अकुण्ठिता ।

बुद्धिमौर्वी - बुद्धि: + मौर्वी ।

चातता- च + आतता ।

अन्वयः	-	अन्वयार्थः
तस्य सेना परिच्छदः	-	राज्ञः दिलीपस्य चतुरङ्गबलं उपकरणमात्रम् (छत्रचामरादितुल्यम्)
अर्थसाधनं द्वयमेव	-	कार्यसाधकं द्वयमेव ।
शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः	-	शास्त्रेषु अवगाहा मतिः
धनुषि आतता मौर्वी च	-	चापे आरोपिता शिञ्जिनी च ।

सारः - राज्ञः दिलीपस्य चतुरङ्गसेना तस्य केवलं छत्रचामरतुल्यम् उपकरणमात्रमेव । कार्यसाधकं वस्तुद्वयं वर्तते । शास्त्रेषु अवगाहा बुद्धिः, चापे आरोपितः शिञ्जिनी च ।

സാരം - രാജാവായ ദിലീപന്റെ ചതുരംഗസേന അദ്ദേഹത്തിന് കേവലം കൂടയും ചാമരവുമായ ഒരു ഉപകരണം മാത്രമാണ്. അദ്ദേഹത്തിന് കാര്യസാധകമായ രണ്ട് കാര്യങ്ങളുണ്ട്. ശാസ്ത്രത്തിൽ അവഗാഹമായ ബുദ്ധിയും ചാപത്തിൽ ആരോപിച്ചിരിക്കുന്ന ഞാണം.

विग्रहः - अर्थस्य साधनम् अर्थसाधनम् ।
द्वौ अवयवौ अस्येति द्वयम् ।

श्लोकः २० - राज्यमूलं मन्त्ररक्षणमासीत् ।

പ്രകൃതം - രാജ്യത്തിന്റെ അടിസ്ഥാനം മന്ത്രങ്ങളുടെ സംരക്ഷണമായിരുന്നു

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव । । २० ॥

തന്യ സംവൃതമന്ത്രസ്യ ഗുഹാകാരേങ്ഗിതസ്യ ച

ഫലാനുമാനേയാഃ പ്രാരംഭാഃ സംസ്കാരാഃ പ്രാക്തനാ ഇവ

अन्वयः	-	अन्वयार्थः
संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च	-	गुप्तविचारस्य हृदयगतविकारस्य च
तस्य प्रारम्भाः	-	दिलीपस्य सामाद्युपायप्रयोगाः
प्राक्तनाः संस्काराः इव	-	पूर्वजन्मार्जिताः कर्मवासनाः इव
फलानुमेयाः (आसन्)	-	फलैरनुमातुं योग्याः आसन् ।

सार:- दिलीपः विचारान् हृदयगतविकारान् च गूढतया कृत्वा उद्यमेषु व्यापृतः आसीत् । पूर्वजन्मार्जिताः संस्काराः इव तस्य उद्यमाः फलानुमेयाः आसन् ।

സാരം - ദിലീപൻ തന്റെ ചിന്തകളും ഹൃദയസ്തർശിയായ വികാരങ്ങളും രഹസ്യമാക്കി വെച്ചുകൊണ്ട് ഉദ്യമങ്ങളിൽ (സംരംഭങ്ങളിൽ) അഭിരമിച്ചിരുന്നു (വ്യാപൃതനായിരുന്നു) മുൻജന്മങ്ങളിൽ സമ്പാദിച്ച സംസ്കാരം പോലെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഉദ്യമങ്ങൾ എന്തൊക്കെയാണെന്ന് ഫലത്തിലൂടെ അനുമാനിക്കാൻ സാധിക്കുമായിരുന്നു.

विग्रहः - प्राक् भवाः प्राक्तनाः ।

संवृतः मन्त्रः यस्य सः संवृतमन्त्रः, तस्य संवृतमन्त्रस्य ।

फलेन अनुमातुं योग्याः फलानुमेयाः ।

उपमालङ्कारः ।

श्लोकः २१ - भयक्रोधरहितः सन् कर्तव्यमकरोत् ।

പ്രകൃതം - ഭയമോ കോപമോ കൂടാതെ അദ്ദേഹം തന്റെ കർത്തവ്യം ചെയ്തു

जुगोपात्मानमत्रस्तः भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥२१॥

ജുഗോപാത്മാനമത്രസ്തഃ ഭേജേ ധർമ്മമനാതുരഃ

അഗൃധ്യാദദേ സോഽർഥമസക്തഃ സുഖമന്വഭൂത്

पदच्छेदः - जुगोपात्मानम् -जुगोप +आत्मानम् ।

अगृधुराददे - अगृधुः+ आददे ।

सोऽर्थम् - सः + अर्थम् ।

अन्वयः - **अन्वयार्थः**

सः अत्रस्तः - दिलीपः अभीतः सन्

आत्मानं जुगोप - शरीरं रक्षितवान्

अनातुरः धर्मं भेजे - रोगरहितः सन् सुकृतम् अर्जितवान्

अगृधुः अर्थम् आददे - लोभरहितः सन् धनं सम्पादितवान्

असक्तः सुखमन्वभूत् - आसक्तिरहितः सन् सुखमनुभव ।

सार:- सुखविषयेषु अनाकृष्टः विद्यानां पारं गतः धर्मानुष्ठाने व्यापृतः दिलीपः जरां विना वृद्धः बभूव ।
ज्ञानवृद्धः बभूव ।

സാരം - സുഖവിഷയങ്ങളിൽ ആകൃഷ്ടനാകാതെ വിദ്യകളിൽ പാരംഗതനായി ധർമ്മാനുഷ്ഠാനത്തിൽ വ്യാപൃതനായി ദിലീപൻ ജരകൂടാതെ (പ്രായമാകാതെ) വൃദ്ധനായിത്തീർന്നു. അദ്ദേഹം അറിവുള്ളവനായിത്തീർന്നു (ജ്ഞാനവൃദ്ധനായി) എന്നർത്ഥം.

व्याकरणकार्यम् - जरसा विना इत्यत्र विनायोगे द्वितीया, तृतीया, पञ्चमी वा स्यात् ।

क्रिया - आसीत् - अस भुवि - पर - लङ् - प्र.पु - ए व । आसीत् आस्ताम् आसन् ।

विग्रहः - पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा, तस्य पारदृश्वानः ।

धर्मे रतिः यस्य सः धर्मरतिः, तस्य धर्मरतेः ।

श्लोकः २४ - विनयाधानादिभिः राजा प्रजानां पिता ।

പ്രകൃതം - വിനയത്താലും മറ്റും രാജാവ് പ്രജകളുടെ പിതാവാണ്.

प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥२४॥

പ്രജാനാം വിനയാധാനാദ് രക്ഷണാദ് ഭരണാദപി

സ പിതാ പിതരസ്താസാം കേവലം ജന്മഹേതവഃ

पदच्छेदः - भरणादपि - भरणात् + अपि ।

पितरस्तासाम् - पितरः + तासाम् ।

अन्वयः - अन्वयार्थः

प्रजानां विनयाधानाद् - जनानां शिक्षायाः कारणात् (सन्मार्गप्रवर्तनात्)

रक्षणादपि - भयहेतुभ्यस्ताणात् (आपन्निवारणात्)

सः पिता अभूत् - स राजा जनकः अभवत् ।

तासां पितरः जन्महेतवः केवलं - तासां जन्मकर्तारः केवलम् उत्पादकाः एवाभूवन् ।

സാരം - ശിക്ഷിക്കേണ്ടവരെ ജനങ്ങളുടെ ക്ഷേമത്തിനായി രാജാവ് ശിക്ഷിക്കുന്നു. മക്കൾക്കുവേണ്ടി മാത്രം വിവാഹം കഴിച്ചവനായ അദ്ദേഹത്തിന്റെ അർത്ഥകാമങ്ങളെല്ലാം ധർമ്മമായി പരിണമിച്ചിരിക്കുന്നു.

ക്രിയാ - അസ്താം - അസ ഭുവി - പര - ലഭ് - പ്ര.പു - ദ്വി വ ।

അസിത് - അസ്താം - അസന് ।

വിഗ്രഹ: - ദण्डम् अर्हन्तीति दण्ड्याः, तान् दण्ड्यान् ।

ശ്ലोक: २६ इन्द्रदिलीपौ अन्योन्यकृत्यैः दिवं भुवं च दधतुः ।

പ്രകൃതം - ഇന്ദ്രനും ദിലീപനും തങ്ങളുടെ പരസ്പരപ്രവർത്തനങ്ങളാൽ ആകാശത്തെയും ഭൂമിയെയും പരിപോഷിപ്പിച്ചു.

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥२६॥

ദുദോഹ ഗാം സ യജ്ഞായ സസ്യായ മഘവാ ദിവം
സമ്പദ്വിനിമയേനോഭൗ ദധതുർഭുവനദ്വയം

अन्वयः

- अन्वयार्थः

सः यज्ञाय गां दुदोह	-	രാജാ യാഗായ ഭുവ്വ് കരഗ്രഹണേന റിക്താം ചകാര ।
मघवा सस्याय दिवं	-	ഇന്ദ്രഃ സസ്യവർദ്ധനായ സ്വർഗ്വ് ദുദോഹ । (ദ്വുലോകാത് മഹീതലേ വൃഷ്ടിമുത്പാദയാമാസ)
उभौ सम्पद्विनिमयेन	-	ദിലീപഃ ഇന്ദ്രഃ ച सम्पदഃ പരസ്പരാദാനപ്രതിदानാभ्यां
भुवनद्वयं दधतुः	-	ഭൂലോകം ദ്വുലോകം ച പുപുഷതുഃ ।

സാര: - ദിലീപഃ യാഗായ വസുധാ ദുദോഹ । ഇന്ദ്രഃ സസ്യായ സ്വർഗ്വ് പുപുഷ । ഭൂമൗ സസ്യാഭിവൃദ്ധൗ ജനാഃ യാഗം കുർവന്തി ।
യാഗേന സ്വർഗ്വസ്യ പുഷ്ടിഃ । ഏവം ഉഭൗ सम्पदഃ പരസ്പരവിനിമയേന ലോകദ്വയം ബभ्रतुഃ ।

സാരം - ദിലീപൻ യാഗത്തിനുവേണ്ടി ഭൂമിയെ കുറന്നു (ഭൂമിയെ പോഷിപ്പിച്ചു). ഇന്ദ്രൻ ഭൂമിയിൽ സസ്യങ്ങൾക്കായി വൃഷ്ടി നടത്തി. സസ്യസമ്പത്തിനാൽ പ്രജകൾ യാഗവും

യാഗത്താൽ സ്വർഗത്തിന് പുഷ്പിയുമുണ്ടായി. അങ്ങനെ ദിലീപനും ഇന്ദ്രനും തങ്ങളുടെ സമ്പത്ത് കൈമാറ്റം ചെയ്തുകൊണ്ട് രണ്ട് ലോകങ്ങളെയും ഭരിച്ചു.

क्रिये - दुदोह, दधतुः ।

दुदोह - दुह् प्रपूरणे - पर - लिट् - प्र.पु - ए व ।

दुदोह - दुदुहतुः - दुदुहुः ।

श्लोकः २७ - राज्ये चोरभयं नासीत् ।

പ്രകൃതം - രാജ്യത്തിൽ കള്ളന്മാരിൽ നിന്നുള്ള ഭയമുണ്ടായിരുന്നില്ല.

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता । ॥२७॥

ന കിലാനുയയുസ്തസ്യ രാജാനോ രക്ഷിതൂര്യശഃ

വ്യാവൃത്താ യത്പരസ്വേഭ്യഃ ശ്രുതൗ തസ്കരതാ സ്ഥിതാ

पदच्छेदः - किलानुययुस्तस्य - किल + अनुययुः + तस्य ।

राजानो रक्षितुर्यशः - राजानः + रक्षितुः + यशः ।

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

राजानः रक्षितुः तस्य

-

अन्ये भूपालाः भयस्तातुः दिलीपस्य

यशः न अनुययुः किल

-

कीर्तिं नानुचक्रुः खलु ।

यत् तस्करता हि

-

हि चौर्यं

परस्वेभ्यः व्यावृत्ता

-

परधनेभ्यः प्रतिनिवृत्ता

श्रुतौ स्थिता

-

वाचकशब्दे प्रवृत्ता ।

सारः - दिलीपस्य भरणकाले तस्करता (चौर्यकर्म) केवलं शास्त्रे एव स्थिता । अतः अन्ये राजानः दिलीपस्य कीर्तिम् अतिक्रम्य अधिकां कीर्तिं न सम्पादिताः ।

സാരം - ദിലീപന്റെ ഭരണകാലത്ത് കള്ളക്കടത്ത് (കവർച്ച) കേവലം ശാസ്ത്രങ്ങളിൽ മാത്രമായിരുന്നു. അതുകൊണ്ട് മറ്റ് രാജാക്കന്മാർക്ക് ദിലീപനേക്കാൾ വലിയ പ്രശസ്തി സമ്പാദിച്ചിട്ടില്ല.

ക്രിയാ - अनुययुः - अनु + या प्रापणे - पर- लिट् - प्र.पु - ए व ।

अनुययाय -अनुययतुः - अनुययुः ।

विग्रहः - परेषां स्वानि परस्वानि, तेभ्यः परस्वेभ्यः ।

श्लोकः २८ - दिलीपस्य निष्पक्षता ।

പ്രകൃതം - ദിലീപന്റെ നിഷ്പക്ഷതാ

द्वेष्योऽपि सम्मतः श्लिष्टः तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८॥

ദ്വേഷ്യോഽപി സമ്മതഃ ശ്ലിഷ്ടഃ തസ്യാർതസ്യ യഥൗഷധം

ത്യാജ്യോ ദുഷ്ടഃ പ്രിയോഽപ്യാസിദങ്ഗുലീവോരഗക്ഷതാ

पदच्छेदः - द्वेष्योऽपि - द्वेष्यः + अपि ।

तस्यार्तस्य - तस्य + आर्तस्य ।

यथौषधम् - यथा + औषधम् ।

प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता - प्रियः + अपि + आसीत् + अङ्गुली + इव + उरगक्षता ।

अन्वयः

अन्वयार्थः

श्लिष्टः द्वेष्यः अपि

- सज्जनो शत्रुरपि

आर्तस्य औषधं यथा

- रोगिणः भेषजमिव

तस्य सम्मतः

- दिलीपस्य अनुमतः आसीत् ।

दुष्टः प्रियः अपि

- दुष्टजनः प्रियङ्करः सन्नपि

उरगक्षता अङ्गुली इव

- सर्पदंष्ट्राङ्गुलीव

त्याज्यः आसीत्

- त्यक्तुं योग्यः आसीत् ।

सारः - सज्जनः शत्रुरपि रोगिणः औषधमिव दिलीपस्यानुमतः आसीत् । दुष्टजनः प्रियोऽपि सर्पदंष्ट्रा अङ्गुलीव तस्य त्याज्यः आसीत् । शिष्ट एव बन्धुः, दुष्टः एव शत्रुः इत्याशयः ।

സാരം - സജ്ജനം ശത്രുവാണെങ്കിലും രോഗിക്ക് ഔഷധമെന്നപോലെ ദിലീപന് അനുമതനായിരുന്നു. ദുഷ്ടജനം പ്രിയപ്പെട്ടവനാണെങ്കിലും പാമ്പിനാൽ കടിക്കപ്പെട്ട വിരൽപോലെ അയാൾക്ക് ഉപേക്ഷിക്കേണ്ടി വന്നു. ശിഷ്ടൻ മിത്രവും ദുഷ്ടൻ ശത്രുവുമാണ് എന്നാണാശയം.

क्रिया - आसीत् ।

विग्रहः - त्याज्यः त्यक्तुं योग्यः त्याज्यः ।

उपमालङ्कारः ।

श्लोकः २९ - दिलीपस्य गुणाः परार्थैकफलाः ।

പ്രകൃതം - ദിലീപന്റെ ഗുണങ്ങൾ മറ്റുള്ളവരുടെ താല്പര്യങ്ങളെ ലക്ഷ്യമാക്കിയിട്ടുള്ളതാണ്.

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥२९॥

തം വേധാ വിദധേ നൂനം മഹാഭൂതസമാധിനാ

തഥാ ഹി സർവ്വേ തസ്മാസൻ പരാര്ത്ഥൈകഫലാ ഗുണാഃ

पदच्छेदः - वेधा विदधे - वेधाः + विदधे ।

तस्यासन् - तस्य + आसन् ।

परार्थैकफला गुणाः - परार्थैकफलाः + गुणाः ।

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

वेधाः तं

-

ब्रह्मा दिलीपं

महाभूतसमाधिना विदधे

-

पञ्चमहाभूतानां सृष्टौ यादृशं ध्यानं दत्तं तेन ध्यायेन सह ससर्ज

नूनं

-

निश्चयं

तथा हि तस्य सर्वे गुणाः

-

यस्मात् दिलीपस्य सर्वे रूपरसादिगुणाः

परार्थैकफलाः आसन्

-

परप्रयोजनफलाः अभवन् ।

सारः - दिलीपः अनन्यशासनां वसुधाम् अनायासेन बभार । तस्य पुरी तु समुद्रतीररूपैः वपैः युक्तां समुद्ररूपपरिखैरावृता भवति ।

സാരം - ദിലീപൻ മറ്റാരാലും ശാസിക്കാനാകാതെ ഭൂമിയെ എളുപ്പത്തിൽ പ്രയാസം കൂടാതെ ഭരിച്ചു. അദ്ദേഹത്തിന്റെ നഗരമാകട്ടെ കടൽത്തീരമാകുന്ന കോട്ടകളാൽ ചുറ്റപ്പെട്ടതും, കടൽരൂപമാകുന്ന ആഴമേറിയ കുഴികളാൽ മറയ്ക്കപ്പെട്ടതുമായിരുന്നു.

क्रिया - शशास - शासु अनुशिष्टौ - पर - लिट् - प्र.पु - ए व । शशास - शशासतुः - शशासुः ।

विग्रहः - वप्रः वलयः इव - वप्रवलयः, वेलैव वप्रवलयः यस्याः सा वेलावप्रवलया, तां वेलावप्रवलयाम् ।

पुनरावृत्ति: (Recap)

- व्यूढोरस्कादिभिः दिलीपस्य आकारसौष्ठवं कालिदासः वर्णयति ।
- दिलीपः तेजसा सुमेरुपर्वतमपि अतिक्रामति ।
- दिलीपे तस्य आकारानुरूपाः प्रज्ञादयः गुणाः सन्ति ।
- दिलीपः जलजीविभिः रत्नैः च युक्तः समुद्रः इव एकस्मिन्नेव समये अधृष्यः अभिगम्यः चासीत् ।
- दिलीपस्य प्रजापरिपालने धर्मव्यतिक्रमः न जायते ।
- सः प्रजानामेव योगक्षेमार्थं ताभ्यो करमग्रहीत् ।
- शास्त्रेषु अकुण्ठितां बुद्धिं वहन् सः पराक्रमेण शत्रून् जयति ।
- भयक्रोधादिरहितः सः सुखमन्वभूत् ।
- दिलीपस्य सामाद्युपायप्रयोगाः पूर्वजन्मार्जिताः कर्मवासनाः इव फलैरनुमातुं योग्याः आसन् ।
- ज्ञाने मौनं, शक्तौ क्षमा इत्येवं रूपेण तस्मिन् वर्तमानाः विरुद्धगुणाः सोदराः इवासन् ।
- धर्मरतिः दिलीपः जरसा विना ज्ञानवृद्धत्वं प्राप ।
- विनयाधानादिभिः सः राजा प्रजानां पिता बभूव ।
- दिलीपस्य अर्थकामौ अपि धर्म आसीत् ।
- इन्द्रस्य तुल्यः आसीत् दिलीपः । सः यागाय भुवं करग्रहणेन दुदोह । इन्द्रः सस्याय दिवं दुदोह ।
- तस्य राज्ये चोरभयं नासीत् । तस्करता श्रुतौ एव स्थिता ।

- सज्जनः शत्रुरपि रोगिणः भेषजमिव दिलीपस्य अनुमतः आसीत् । प्रियः दुष्टः चेत् उरगक्षता अङ्गुलीव त्याज्यः ।
- तस्य गुणाः परार्थैकफलाः आसन् ।
- दिलीपः अनन्यशासनामुर्वीम् एकपुरीमिव बभार ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. मनुवंशः केन उपमितः ?
2. दिलीपस्य स्कन्धः कस्य स्कन्धवदासीत् ?
3. सुमेरुपर्वतः किम् आक्रम्य स्थितः ?
4. दिलीपस्य प्रज्ञा कीदृशी आसीत् ?
5. दिलीपः कथं बलिमग्रहीत् ?
6. पुरुषार्थेषु प्रधानं साधनं किम् ?
7. केषां क्षमा प्रशंसार्हा ?
8. प्रजाः कः संरक्षितवान् ?
9. दिलीपस्य अर्थकामौ किमासीत् ?
10. दिलीपः केन साकं संपद्विनिमयं कृतवान् ?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. संपद्विनिमयेन शोभमानं भुवनद्वयं किम् ?
2. आगमशब्दस्य आरम्भशब्दस्य च कः अर्थः ?
3. दिलीपः कथम् उपजीविनाम् अधृष्यः अभिगम्यः च बभूव ?
4. दिलीपस्य शत्रुः अपि शिष्टः चेत् कथमासीत् ?

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

1. दिलीपस्य देहवैशिष्ट्यं विस्तरेण वर्णयत ।
2. दिलीपस्य ज्ञानवृद्धत्वं कथं प्रतिपादयति कविः ?
3. दिलीपस्य करग्रहणविषये कविः किमुक्तवान् ?
4. दिलीपस्य अर्थसाधनं कामसाधनं च धर्मम् एव साधयति - कथम् ?
5. दिलीपदेवेन्द्रौ कथं लोकद्वयं पोषितवन्तौ ?

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

1. दिलीपस्य गुणवर्णनमधिकृत्य प्रतिपादयत ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानाम् उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. क्षीरनिधिना ।
2. वृषभस्य ।
3. पृथिवीम् ।
4. देहसदृशी ।
5. प्रजानां भूत्यर्थम् ।
6. शरीरम् ।
7. बलवताम् ।
8. राजा दिलीपः ।
9. धर्मः ।
10. इन्द्रेण ।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्ये प्रथमः सर्गः, व्याख्या टि. के रामचन्द्र अय्यर्, आर्. एस् वाध्यार् आन्ट् सन्स्, पालक्काट्, २०१९, पुटानि १-५०.
2. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्यं, प्रथमः सर्गः, व्याख्या मल्लिनाथः, सञ्जीवनी, कृष्णदास् अक्कादमी, वाराणसी, २००२, पुटानि १-३३.
3. कालिदासः, रघुवंशं, व्याख्या, कुट्टिकृष्णमारार्, मारार् साहित्यप्रकाशनम्, कोषिककोट्, २००१, पुटानि २५-४१

Unit - 3

दिलीपस्य आश्रमयात्रा - श्लोकाः 31 - 47

(ദിലീപന്റെ ആശ്രമയാത്ര)

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- कालिदासस्य वर्णनाशैली जानीयात् ।
- श्लोकानाम् अन्वयः कथं भवति इति बोद्धुं शक्नुयात् ।
- समासः सन्धिः इत्यादीन् व्याकरणविषयान् अवगच्छेत् ।
- अलङ्काराणां समन्वयः कथं करणीयः इति ज्ञातुं पारयेत् ।

प्राग्व्यपेक्षा: (Prerequisites)

अस्मिन् पाठे वयं तदनन्तरं सप्तदश श्लोकान् पठामः । दिलीपः सन्तानं प्राप्तुकामः आसीत् । तदर्थं स शास्त्रविहितम् अनुष्ठानं कर्तुम् उद्यतः आसीत् । अतः सः राज्यभारं मन्त्रिभ्यः प्रदत्तवान् इति वयं पूर्वस्मिन् पाठे पठितवन्तः । ततः च दिलीपः सुदक्षिण्या सह एकस्मिन् रथे आरूढः भूत्वा सन्तानकाम्यया वसिष्ठाश्रमं प्रति गतवान् । वसिष्ठः आसीत् रघुवंशस्य कुलगुरुः । यदा एव रघुवंशीयाः नृपाः विपदि आपतन्ति स्म तदा महामुनिः वसिष्ठः तान् उपदिशति स्म । उपदेशपालनेन ते विपन्मुक्ताः अपि भवन्ति स्म । अतः दिलीपः अपि सन्तानकाम्यया वसिष्ठाश्रमं गतवान् ।

ഈ പാഠഭാഗത്തിൽ 17 ശ്ലോകങ്ങൾ ഉണ്ട്. ദിലീപന് സന്താനങ്ങൾ ഉണ്ടാകണമെന്നായിരുന്നു ആഗ്രഹം. അതിനായി അദ്ദേഹം വേദഗ്രന്ഥങ്ങളിൽ അനുശാസിക്കുന്ന ആചാരം അനുഷ്ഠിക്കുന്നതിന് തയ്യാറായി. അതുകൊണ്ട് തന്റെ രാജ്യഭാരം മന്ത്രിമാരെ ഏല്പിച്ചുവെന്ന് മുൻപാഠഭാഗത്ത് പഠിച്ചു. അനന്തരം ദിലീപൻ ഭാര്യ സുദക്ഷിണയോടൊപ്പം ഒരു രഥത്തിൽ ആരുവാനായി സന്താനലബ്ധിക്കായി വസിഷ്ഠന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്ക് പോയി. രഘുവംശത്തിന്റെ കലഹരവായിരുന്നു

വസിഷ്ഠൻ. എപ്പോഴൊക്കെ രഘുവംശജന്മാരായ രാജാക്കന്മാർ വിപത്തിൽ ആകുമോ അപ്പോഴെല്ലാം മഹാമുനി വസിഷ്ഠൻ അവരെ ഉപദേശിച്ചിരുന്നു. ഉപദേശങ്ങൾ പാലിച്ചുകൊണ്ട് അവർ വിപത്തിൽനിന്നും മോചിതരായിരുന്നു. അങ്ങനെ ദിലീപനും സന്താനലബ്ധിക്കായി വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിൽ പോയി.

मुख्यपदानि (Keywords)

मागधवंशजा, विलम्बितफलैः कालं निनाय, सन्तानार्थाय, वसिष्ठस्य गुरोराश्रमम्, विद्युदैरावताविव, सेनापरिवृतौ, सेव्यमानां सुखस्पर्शैः, षड्जसंवादिनीः केकाः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, अस्तम्भां तोरणश्रियम्, प्रार्थनासंसिद्धिशंसिनः, पवनस्यानुकूलत्वात्, वीचीविक्षोभशीतलं, प्रतिगृह्णन्तौ अर्ध्यानुपदमाशिषः, हैयङ्गवीनमादाय, चित्राचन्द्रमसोरिव, लङ्घितमध्वानं न बुबुधे ।

Discussion

श्लोकः ३१ - दिलीपस्य पत्नी बभूव सुदक्षिणा ।

പ്രകൃതം - ദിലീപന്റെ ഭാര്യയാണ് സുദക്ഷിണാ

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

തസ്യ ദാക്ഷിണ്യരൂഢേന നാമ്നാ മഗധവംശജാ

പത്നീ സുദക്ഷിണേത്യാസീദധ്വരസ്യേവ

पदच्छेदः - सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव - सुदक्षिणा + इति + आसीत् + अध्वरस्य + इव ।

अन्वयः - - - - - अन्वयार्थः

तस्य मगधवंशजा - - - - - दिलीपस्य मगधवंशे जाता

दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना - - - - - दाक्षिण्येन प्रसिद्धेन नामधेयेन

अध्वरस्य पत्नी दक्षिणा इव - - - - - यागस्य पत्नी दक्षिणा इव

सुदक्षिणा इति - - - - - सुदक्षिणा इति नामधेया

पत्नी आसीत् - - - - - भार्या बभूव ।

പ്രകൃതം -പുത്രജന്മമുണ്ടാകുമെന്ന് കരുതി ദിലീപൻ കുറേക്കാലം കഴിച്ചിട്ടുണ്ട്.

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

വില്പനശീതഘടന: കാലം സ നിന്നായ മനോരമ:

- कालं यापयामास ।

- **अन्वयार्थः**

तेन सन्तानार्थाय विधये	-	दिलीपेन सन्तानलब्ध्यर्थम् अनुष्ठानाय
स्वभुजात् अवतारिता	-	स्वशासनात् अवतारिता
जगतः गुर्वी धूः	-	लोकस्य बलिष्ठं यानमुखं (गुर्वी चिन्ता)
सचिवेषु निचिक्षेपे	-	मन्त्रिषु निहिता ।

सारः - दिलीपः सन्तानार्थाय व्रतादिकमाचर्तुं राज्यभारं स्वभुजात् सचिवेषु अर्पितवान् ।

സാരം - ദിലീപൻ സന്താനതുരതം വ്രതാനഷ്ടാനങ്ങൾ ചെയ്യുവാനായി ഭൂഭാരം തന്റെ കൈകളിൽനിന്ന് മന്ത്രിമാരിൽ അർപ്പിച്ചു (മന്ത്രിമാരെ ഏൽപ്പിച്ചു).

क्रिया - निचिक्षेपे - नि + क्षिप क्षेपे - कर्मणि - आत्मने - लिट् - प्र.पु - ए व ।

निचिक्षेपे - निचिक्षेपाते - निचिक्षिपिरे ।

तेन धूः निचिक्षेपे (कर्मणिप्रयोगः) । सः धुरं निचिक्षेप (कर्तरिप्रयोगः) ।

विग्रहः - सन्तानः अर्थः सन्तानार्थः, तस्मै सन्तानार्थाय ।

श्लोकः ३५ - वसिष्ठगुरोः आश्रमं प्रति गमनम् ।

പ്രകൃതം - വസിഷ്ഠന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്കുള്ള പുറപ്പെടൽ

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरോർജ्मतुरാश्रमम् ॥ ३५ ॥

അമാഭ്യർച്യ വിധാതാരം പ്രയതൗ പുത്രകാമ്യയാ
തൗ ദമ്പതീ വസിഷ്ഠസ്യ ഗുരോർജ്ജമതുരാശ്രമം

पदच्छेदः - अथाभ्यर्च्य - अथ + अभ्यर्च्य ।

गुरोर्ज्मतुराश्रमम् - गुरोः + जग्मतुः + आश्रमम् ।

अन्वयः - **अन्वयार्थः**

अथ पुत्रकाम्यया - अनन्तरम् आत्मनः पुत्रेच्छया

प्रयतौ तौ दम्पती - पवित्रौ तौ जायापती

विधातारं अभ्यर्च्य - ब्रह्माणं सम्पूज्य

गुरोः वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः - कुलगुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं प्रापतुः ।

सारः - पुनः आत्मनः पुत्रेच्छया पवित्रौ तौ सुदक्षिणादिलीपौ कुलगुरोः वसिष्ठस्याश्रमं पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षया अगच्छताम् ।

സാരം - പിന്നെ തനിക്ക് പുത്രനെ ലഭിക്കണമെന്ന ആഗ്രഹത്താൽ പവിത്രരായ സുദക്ഷിണാദിലീപർ കലഹരമായ വസിഷ്ഠന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്ക് പുത്രപ്രാപ്തിക്കുള്ള ഉപായമന്വേഷിക്കുന്നതിനായി പോയി.

क्रिया - जग्मतुः - गम्लृ गमने - पर - लिट् - प्र.पु - द्वि व । जगाम - जग्मतुः - जग्मुः ।

विग्रहः - जाया च पतिः च दम्पती ।

श्लोकः ३६ - सुदक्षिणायाः दिलीपस्य च रथारोहणम् ।

പ്രകൃതം - സുദക്ഷിണയുടേയും ദിലീപന്റേയും രഥാരോഹണം

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोവാहं विद्युदैरावताविव ॥३६॥

സ്നീഗ്ധ ഗംഭീരനിർഘോഷമേകം സുന്ദനമാസ്ഥിതൗ

പ്രാവൃഷേണ്യം പയോവാഹം വിദ്യുദൈരാവതാവിവ

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

प्रावृषेण्यं पयोവാहं

-

वर्षकालस्थं मेघं

विद्युदैरावतौ इव

-

प्रावृट् च ऐरावतः च इव

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं

-

मधुरं तथा गम्भीरं च शब्दमुत्पादयन्

एकं स्यन्दनमास्थितौ

-

एकस्मिन् रथे उपस्थितौ

(तौ जग्मतुः)

-

(तौ जायापती अगच्छताम्) ।

सारः - सुदक्षिणा तथा दिलीपः च वर्षकालस्थे विद्युत् ऐरावतः इव एकस्मिन् मेघरूपे रथे आस्थितौ अभवताम् । सुदक्षिणा विद्युता इव, दिलीपः ऐरावतः इव शुशुभाते ।

സാരം - സുദക്ഷിണയും ദിലീപനും വർഷകാലത്തിലെ മിന്നലും ഐരാവതവും എന്നപോലെ മേഘരൂപമായ ഒരു രഥത്തിൽ സ്ഥിതിചെയ്യുന്നവരായി ഭവിച്ചു. സുദക്ഷിണ മിന്നലിനെപോലെയും ദിലീപൻ ഐരാവതത്തെപ്പോലെയും ശോഭിച്ചു.

विग्रहः - प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः, तं प्रावृषेण्यम् ।

इरा आपः । इरावान् समुद्रः । इरावति (समुद्रे) भवः ऐरावतः ।

उपमालङ्कारः ।

श्लोकः ३७ - आश्रमपीडापरिहाराय परिमिताः अनुयायिनः आसन् ।

പ്രകൃതം - ആശ്രമത്തിന് ഉപദ്രവമുണ്ടാകരുതെന്ന് കരുതി പരിമിതമായ അനുയായികളായിരുന്നു അവർക്ക്.

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापतिवृताविव ॥ ३७ ॥

മാ ഭൂദാശ്രമപീഡേതി പരിമേയപുരഃസരൗ

അനുഭാവവിശേഷാത്തു സേനാപതിവൃതാവിവ

पदच्छेदः - भूदाश्रमपीडेति - भूत् + आश्रमपीडा + इति ।

सेनापतिवृताविव - सेनापतिवृतौ + इव ।

अन्वयः - **अन्वयार्थः**

आश्रमपीडा मा भूत् इति - आश्रमाय पीडा मा अस्तु इति हेतोः

परिमेयपुरःसरौ - मितपरिचरौ

अनुभावविशेषात् तु - प्रभावातिशयात् तावत्

सेनापतिवृतौ इव - सेनया आवृतौ इव

(स्थितौ तौ जग्मतुः) - तौ जायापती अगच्छताम् ।

सारः - आश्रमस्य पीडा मा भूत् इति विचार्य परिमिताः अनुयायिनः एवासन् । तथा आडम्बरद्योतकचिह्नाः

नावर्तन्त । अतः सेनया आवृतौ इव सुदक्षिणादिलीपौ वसिष्ठाश्रमम् अगच्छताम् ।

സാരം - ആശ്രമോപദ്രവമൊന്നും വന്നുപോകരുതെന്ന വിചാരത്തോടെ പരിമിതമായ അകമ്പടിക്കാർ ആയിരുന്നു. അതുപോലെ ആഡംബരസൂചകങ്ങളായ അടയാളങ്ങൾ ഇല്ലായിരുന്നു. അതിനാൽ സേനായാൽ ചുറ്റപ്പെട്ടതുപോലെ സുദക്ഷിണയും ദീലീപനും വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലേക്ക് പോയി.

व्याकरणकार्यः - मा भूत् इत्यत्र माङः योगे लुङ्लकारः । अडागमनिषेधश्च । 'न माङ्योगे' इति सूत्रेण

अडागमनिषेधः । 'माङि लुङ्' इति सूत्रेण लुङ्लकारः ।

വിഗ്രഹ:- अनुभवस्य विशेषः अनुभवविशेषः, तस्मात् अनुभवविशेषात् ।

श्लोकः ३८- शीतलवायुः तौ सेवितवान् ।

(പ്രകൃതം - ശീതളമായ വായു അവരെ സേവിച്ചു.

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः सालनिर्यातगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वാതैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८॥

സേവ്യമാനൗ സുഖസ്സർശൈഃ സാലനിര്യാതഗന്ധിഭിഃ

പുഷ്പരേണൂത്കിരൈര്വാതൈരാധൂതവനരാജിഭിഃ

पदच्छेदः - पुष्परेणूत्किरैर्वാതैराधूतवनराजिभिः - पुष्परेणूत्किरैः + वातैः + आधूतवनराजिभिः ।

अन्वयः	-	अन्वयार्थः
सुखस्पर्शैः	-	सुखशीलतत्वात् प्रियस्पर्शैः
सालनिर्यासगन्धिभिः	-	सर्जवृक्षेभ्यः निष्यन्दगन्धवद्भिः
पुष्परेणूत्किरैः	-	पुष्परेणून् विक्षिपद्भिः
आधूतवनराजिभिः वातैः	-	कम्पितवनसमूहैः वायुभिः
सेव्यमानौ (तौ जग्मतुः)	-	सेवामनुभवन्तौ तौ जायापती अगच्छताम् ।

सारः - सुदक्षिणादिलीपयोः वसिष्ठाश्रमगमनसमये सुखशीलतत्वात् प्रियस्पर्शाः सर्जवृक्षेभ्यः निष्यन्तमानगन्धयुक्तानां पुष्पाणां परागरेणून् विक्षिपन्तः वृक्षसमूहं कम्पयन्तः वायवः तौ सेवितवन्तः ।

സാരം - സുദക്ഷിണയും ദീലീപനും വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലേക്ക് പോകുന്ന സമയത്ത് സുഖശീതലമായതിനാൽ പ്രിയസ്സർശങ്ങളായ സർജവൃക്ഷങ്ങളിലൂടെ ഒഴുകി വരുന്നതായ സുഗന്ധങ്ങളോടുകൂടിയ പുഷ്പങ്ങളുടെ പരാഗരേണുക്കളെ പുറപ്പെടുവിക്കുന്ന വൃക്ഷസമൂഹത്തെ ചലിപ്പിക്കുന്നതായ കാറ്റുകൾ അവരെ സേവിച്ചു.

विग्रहः - सुखः स्पर्शः येषां ते सुखस्पर्शाः, तैः सुखस्पर्शैः ।

श्लोकः ३९ - शिखण्डिनः केकाम् आलापनमकुर्वन् ।

(പ്രകൃതം- മയിലുകൾ കേകാലാപനം നടത്തി.

मनोभिरामः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्संवादिनीः केकाः द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

മനോഭിരാമഃ ശൃണുന്തൗ രഥനേമിസ്വനോന്മുഖൈഃ

ഷഡ്ജസംവാദിനീഃ കേകാഃ ദ്വിധാ ഭിന്നാഃ ശിവണ്ഡിഭിഃ

അന്വയഃ	-	അന്വയार्थഃ
രथനേമിസ്വനോന്മുഖൈഃ ശിഖണ്ഡിഭിഃ -		രथനേമിസ്വനം മേഘध्वनिशङ्कया उन्नमितमुखैः मयूरैः
द्विधाः भिन्नाः -		शुद्धविकृतभेदेन द्विधा आविष्कृताः (च्युत-अच्युतभेदेन वा)
षड्संवादिनीः -		षड्जकण्ठोत्थिताः स्वरसदृशीः
मनोभिरामाः केकाः -		मनःप्रियाः मयूरवाण्यः
शृण्वन्तौ (तौ जगमतुः)	-	आकर्णयन्तौ तौ जायापती आश्रमाय अगच्छताम् ।

സാരഃ - दिलीपः भार्यया सुदक्षिण्या साकं रथेन वसिष्ठाश्रमाय अगच्छत् । तदा रथनेमिशब्दं मേഘध्वनिरिति आशङ्क्य मयूराः शुद्धविकृतभेदेन (च्युत-अच्युतभेदेन वा) द्विधा षड्जतन्त्रीस्वरेण केकाः आलपिताः । तादृशं केकालपनम् आकर्ण्य दम्पती अगच्छताम् ।

സാരം - ദിലീപൻ ഭാര്യയായ സുദക്ഷിണയോടൊപ്പം രഥത്തിൽ വസിക്കുന്നതിലേക്ക് പോയി. അപ്പോൾ മയിലുകൾ രഥചക്രങ്ങളുടെ ശബ്ദം കേട്ട് (ഇടിമുഴക്കമാണെന്ന് ശങ്കിച്ച്) ഊർദ്ധ്വമുഖങ്ങളോടുകൂടി ശുദ്ധ-വികൃതഭേദത്തോടുകൂടി രണ്ട് വിധത്തിൽ സംഗീതസ്വരത്തിൽ കേകാരവങ്ങൾ നടത്തി. അപ്രകാരമുള്ള കേകാലാപനം കേട്ടുകൊണ്ട് ആ ദമ്പതിമാർ പോയി.

श्लोकः ४० - मृगद्वन्द्वेषु तयोः अक्षिसादृश्यं तौ अपश्यताम् ।

പ്രകൃതം - ഹരിണമിഥനങ്ങളിൽ അവരുടെ കണ്ണുകളുടെ സാദൃശ്യം അവർ കണ്ടു.

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४०॥

പരസ്പരാക്ഷിസാദൃശ്യമദൂരോജ്ജ്വലതവർത്ഥസു

മൃഗദ്വന്ദ്വേഷു പശ്യന്തൗ സ്യന്ദനാബദ്ധദൃഷ്ടിഷു

അന്വയഃ	-	അന്വയार्थഃ
अदूरोज्झितवर्त्मसु	-	रथमार्गस्य समीपे वर्तमानेषु
स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु	-	रथे अवलोकनं कुर्वत्सु

മൃഗദ്വന്ദ്വേഷു	-	हरिणमिथुनेषु
परस्पराक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ	-	अन्योन्यं नेत्रसादृश्यम् अवलोकयन्तौ
(तौ जग्मतुः)	-	तौ जायापती अगच्छताम् ।

सार:- अतिविश्रम्भात् हरिणमिथुनानि रथमार्गस्य समीपे रथमवलोक्य स्थिताः आसन् । मृगीषु सुदक्षिणायाः अक्षिसादृश्यं दिलीपः, दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणा च अपश्यताम् ।

സാരം - അധികമായ വിശ്വാസത്തോടുകൂടി ഹരിണമിഥുനങ്ങൾ രഥമാർഗത്തിനരികെ രഥത്തെ നോക്കിനിന്നു. മാൻപേടയിൽ സുദക്ഷിണയുടെ കണ്ണുകളുടെ സാദൃശ്യം ദീലീപനും, ദീലീപന്റെ കണ്ണുകളുടെ സാദൃശ്യം മാനുകളിൽ സുദക്ഷിണയും കണ്ടു.

विग्रहः - स्यन्दने आबद्धा दृष्टिः यैः स्यन्दनाबद्धदृष्टिः, तेषु स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ।

मृग्यश्च मृगाः च मृगाः, तेषां द्वന്द्വेषु मृगद्वന്द्വेषु ।

श्लोकः ४१ - सारसपक्षിणां गमनं नेत्रसुखदायकमभूत् ।

പ്രകൃതം - സാരസപക്ഷികളുടെ പോക്ക് നേത്രസുഖം നൽകുന്നതായി ഭവിച്ചു.

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्हादैः क्वचितुन्नमिताननौ ॥४१॥

ശ്രേണിബന്ധാദ്വിതന്വദ്ഭിരസ്തംഭാം തോരണസ്രജം

സാരസൈഃ കളനിർഹാഭിഃ ക്വചിതുന്നമിതാനനൗ

पदच्छेदः - श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भाम् - श्रेणीबन्धात् + वितन्वद्भिः + अस्तम्भाम् ।

क्वचितुन्नमिताननौ - क्वचित् + उन्नमिताननौ ।

अन्वयः - **अन्वयार्थः**

श्रेणीबन्धात् अस्तम्भां	-	पङ्क्तिबन्धात् हेतोः आधारस्तम्भरहितां
तोरणस्रजं वितन्वद्भिः	-	बहिर्द्वारमालां कुर्वद्भिः
कलनिर्हादैः सारसैः	-	अव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसपक्षिभिः
क्वचित् उन्नमिताननौ	-	कुत्रचित् ऊर्ध्वमुखौ

(തൗ വസിഷ്ഠാശ്രമം ജഗ്മതു:) - തൗ ജാധാപതീ വസിഷ്ഠാശ്രമം അഗച്ഛതാം ।

സാര: - അകാശമാർഗ്ഗേണ സച്ഛരതാം സാരസഖഗാം തൗ സുദക്ഷിണാദിലീപൗ അപശ്യതാം । സാരസപക്ഷിണഃ തു അസ്തംബാം തൗരണസ്രജം കുർവന്തഃ ഇവ പ്രതിഭാന്തി । അപി ച പക്ഷിണാം അവ്യക്തമധുരസ്വരം ശ്രുത്വാ തൗ ദമ്പതീ ഉദ്ഭൂതാനൗ അഭവതാം ।

സാരം - ആകാശമാർഗത്തിലൂടെ സഞ്ചരിക്കുന്നവരായ വണ്ടാരം കോഴികളുടെ നിരയെ അവർ കണ്ടു. തൂണില്ലാതെ തോരണമാല കെട്ടി മനോഹര ശബ്ദം പുറപ്പെടുവിക്കുന്നവരായിരുന്നു ഈ പക്ഷികൾ. അവരുടെ അത്യുത്തമധുരമായ സ്വരം കേട്ടിട്ട് ആ ദമ്പതിമാർ മുഖം ഉയർത്തി നോക്കി.

വിഗ്രഹ: - കലഃ നിർഹാദഃ യേഷാമതേ കലനിർഹാദഃ, തൈഃ കലനിർഹാദൈഃ ।

ഉത്പ്രേക്ഷാലങ്കാരഃ ।

ശ്ലോകഃ 42 - അനുകൂലഃ വായുരവാത് ।

(പ്രകൃതം - അനുകൂലമായ കാറ്റു വീശി.)

പവനस्याനുകൂലത്വാത്പ്രാർത്ഥനാസിദ്ധിശ്ചിന്തിതഃ ।

രജാഭിസ്തുരഗോക്തീർണ്യസ്പൃഷ്ടാലകവേദനൗ ॥ 42 ॥

പവനസ്യാനുകൂലത്വാത്പ്രാർത്ഥനാസിദ്ധിശ്ചിന്തിതഃ

രജാഭിസ്തുരഗോക്തീർണ്യസ്പൃഷ്ടാലകവേദനൗ

പദച്ഛേദഃ - പവനस्याനുകൂലത്വാത് - പവനസ്യ + അനുകൂലത്വാത് ।

രജാഭിസ്തുരഗോക്തീർണ്യസ്പൃഷ്ടാലകവേദനൗ - രജാഭിഃ + തുരഗോക്തീർണ്യഃ + അസ്പൃഷ്ടാലകവേദനൗ ।

അന്വയഃ - **അന്വയार्ത്ഥഃ**

പ്രാർത്ഥനാസിദ്ധിശ്ചിന്തിതഃ - മനോരത്ഥസിദ്ധിസൂചകസ്യ

പവനസ്യ അനുകൂലത്വാത് - വായോഃ ഗന്തവ്യദിഗഭിമുഖാത്

തുരഗോക്തീർണ്യഃ രജാഭിഃ - അശ്വഖുരേഭ്യഃ ഉക്തീർണ്യഃ രേണുഭിഃ

അസ്പൃഷ്ടാലകവേദനൗ - സുദക്ഷിണാധാഃ അലകാം രാജാഃ ഉഷ്ണീശാ ച അസ്പൃഷ്ണന്തഃ

(തൗ ദമ്പതീ: ജഗ്മതു:) - താമ്രശൗ തൗ ജായാപതീ അഗച്ഛതാം ।

സാര: - ദമ്പത്യോ: ഗമനവേലായാं ഗന്തവ്യദിശാഭിമുഖം വായുരവാത് । തുരഗോൽകീർണ്ണൈ: രേണവ: സുദക്ഷിണായാ: അലകാന് രാജ: ഉഷ്ണീശം ച ന സ്പർശിതവന്ത: ।

സാരം - രാജദമ്പതിമാർ പോകുമ്പോൾ അവരുടെ ഗമനസ്ഥാനത്തേക്ക് കാറ്റുവീശി കുതിരകൾ വിതറിയ പൊടികൾ സുദക്ഷിണയുടെ അളകങ്ങളേയോ രാജാവിന്റെ ശരോവസ്ത്രങ്ങളിലോ സ്പർശിച്ചില്ല.

വിഗ്രഹ: - അസ്പൃഷ്ടാനി അലകാശ്ച വേഷ്ഠനം ച യയോ: തൗ അസ്പൃഷ്ടാലകവേഷ്ഠനൗ ।

ശ്ലोक: 43 - കമലസുഗന്ധം തൗ അനുഭവതു: ।

പ്രകൃതം - താമരകളുടെ സുഗന്ധം അവർ അനുഭവിച്ചു.

सरसीष्वरविन्दानां वीचीविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनि:श्वासानुकारिणम् ॥43॥

സരസീഷ്വരവിന്ദാനാം വീചീവിക്ഷോഭശീതളം

ആമോദമുപജിഗ്രന്തൗ സ്വനി:ശ്വാസാനുകാരിണം

പദച്ഛേദ: - सरसीष्वरविन्दानाम् - सरसीषु + अरविन्दानाम् ।

अन्वय: - **अन्वयार्थ:**

सरसीषु वीचीविक्षोभशीतलं - നദീസു തരङ്ഗ്ഗാനാं വിക്ഷോഭേണ ശീതലം ച വായുരവാത്

स्वनि:श्वासानुकारिणं - തयो: നി:श्വാസതുല്യം

आरविन्दानाम् आमोदं - കമലാനാं സന്തോഷം

उपजिघ्रन्तौ (तौ जगमतु:) - ഗ്രാഹണേന ഗൃഹ്ണന്തൗ തൗ അഗച്ഛതാം ।

സാര: - सरसीषु वर्तमानानाम् अरविन्दानां सुगन्धं वहन् तथा वीचीविक्षोभेण शीतलं च वायुरवात् । स: वायु: सुदक्षिणादिलीपयो: नि:श्वासवायो: परिमलं वहन्नासीत् । तद् वायुसुखं जिघ्रन्तौ तौ दम्पती अगच्छताम् ।

സാരം - താമരപൊയ്കകളിലുള്ള താമരകളുടെ സുഗന്ധത്തെ വഹിക്കുന്നതും തിരമാലകളുടെ ചലനത്താൽ ശീതളവുമായ കാറ്റ് വീശി. ആ വായു സുദക്ഷിണയുടെയും

ദിലീപന്റെയും നിശ്വാസവായുവിന്റെ സുഗന്ധത്തെ വഹിക്കുന്നതായിരുന്നു. ആ വായുസുഖത്തെ മണപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ആ ദമ്പതിമാർ പോയി.

വിഗ്രഹ: - സ്വനി:ശ്വാസം അനുർത്തം ശീലമസ്യ സ്വനി:ശ്വാസാനുകാരി, ത് സ്വനി:ശ്വാസാനുകാരിണി.

ശ്ലോക: ४४ - ഗ്രാമിണൈ: ദത്താനാं യജ്ഞാനാമു അശിഷ: സ്വീകുർവന്തൗ തൗ അഗച്ഛതാമു.

പ്രകൃതം - ഗ്രാമീണരാൽ നൽകപ്പെട്ട യാഗങ്ങളുടെ ആശിഷിനെ സ്വീകരിച്ചുകൊണ്ട് അവർ പോയി.

ഗ്രാമേഷ്വാത്മവിസൃഷ്ടേഷു യൂപചിഹ്നേഷു യജ്വനാമു.

അമോഘാ: പ്രതിഗൃഹ്ണന്തൗ അർഹ്യാനുപദമാശിഷ: ||४४||

ഗ്രാമേഷ്വാത്മവിസൃഷ്ടേഷു യൂപചിഹ്നേഷു യജ്വനാമു

അമോഘാ: പ്രതിഗൃഹ്ണന്തൗ അർഹ്യാനുപദമാശിഷ:

പദച്ഛേദ: - ഗ്രാമേഷ്വാത്മവിസൃഷ്ടേഷു - ഗ്രാമേഷു + ആത്മവിസൃഷ്ടേഷു.

അന്വയ:	-	അന്വയार्ത്ഥ:
ആത്മവിസൃഷ്ടേഷു	-	ആത്മനാ ദത്തേഷു
യൂപചിഹ്നേഷു ഗ്രാമേഷു	-	യൂപൈ: അङ്കിതേഷു ജനപദേഷു
യജ്വനാമു അർഹ്യാനുപദം	-	വിധിനേഷ്ടവതാം പൂജാദ്രവ്യസ്വീകാരാനന്തരം
അമോഘാ: അശിഷ:	-	സഫലാ: അശിർവാദാ:
പ്രതിഗൃഹ്ണന്തൗ (തൗ ജഗ്മതു:)	-	സ്വീകുർവന്തൗ തൗ ജായാപതീ അഗച്ഛതാമു

സാര:- രാജാ പൂർവ്വമേവ ദത്തേഷു യൂപചിഹ്നേഷു ജനപദേഷു വിധിവത് യാഗമാചാര്യ യാഗകർതൃभि: ദത്താൻ അശിർവാദാൻ സ്വീകുർവന്തൗ തൗ ദമ്പതീ അഗച്ഛതാമു.

സാരം - രാജാവിനാൽ മുൻപുതന്നെ നൽകപ്പെട്ട യൂപചിഹ്നങ്ങളുള്ള ഗ്രാമങ്ങളിൽനിന്ന് വിധിപോലെ യാഗം ആചരിച്ചിട്ട് യാഗകർത്താക്കളാൽ നൽകപ്പെട്ട ആശിർവാദങ്ങളെ സ്വീകരിച്ചുകൊണ്ട് ആ ദമ്പതിമാർ പോയി.

വിഗ്രഹ: - യൂപാ: ഏവ ചിഹ്നാനി യൂപചിഹ്നാനി, തേഷു യൂപചിഹ്നേഷു.

ശ്ലोक: ४५ - गोपवृद्धा: तौ सत्कुवन्तः ।

പ്രകൃതം - ഗോപരിൽ പ്രായം ചെന്നവർ അവരെ സ്വീകരിച്ചു.

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥४५॥

ഹൈയംഗവീനമാദായ ഘോഷവൃദ്ധാനുപസ്ഥിതാൻ

നാമധേയാനി പൃച്ഛന്തൗ വന്യാനാം മാർഗശാഖിനാം

अन्वयः - अन्वयार्थः

हैयङ्गवीनमादाय - ह्यस्तनगोदोहोद्धवं घृतं गृहीत्वा

उपस्थितान् घोषवृद्धान् - समीपमागतान् गोपवृद्धान्

वन्यानां मार्गशाखिनां - वने भवानां मार्गस्थितवृक्षाणां

नामधेयानि पृच्छन्तौ (तौ जग्मतुः)- नामानि अन्वेषयन्तौ तौ दम्पती अगच्छताम् ।

सारः - गोപവृद्धा: രാജാനം രാജ്ഞീം ച സ്വീകർത്തു ഘൃതമാദായ അഗതാ: । താൻ പ്രതി വനേ വർത്തമാനാനാം തരൂണാം നാമാനി അന്വേഷയന്തൗ തൗ വസിഷ്ഠാശ്രമം ജഗ്മതു: ।

സാരം - വൃദ്ധന്മാരായ ഗോപന്മാർ രാജാവിനെയും രാജ്ഞിയെയും സ്വീകരിക്കുന്നതിനായി നെയ്യുമായി വന്നു. അവരോട് വനമാർഗത്തിലുള്ള വൃക്ഷങ്ങളുടെ പേരുകൾ അന്വേഷിക്കുന്നവരായ ആ ദമ്പതിമാർ വസിഷ്ഠന്റെ ആശ്രമത്തിലേക്ക് പോയി.

विग्रहः - घोषे वृद्धा: घोषवृद्धा:, तान् घोषवृद्धान् । (घोष: गोपग्राम:) ।

श्लोक: ४६ - शुद्धवेषयो: तयो: अवर्णनीया शोभा आसीत् ।

പ്രകൃതം - ശുദ്ധവേഷധാരികളായ അവർക്ക് സീമാതീതമായ ശോഭ ഉണ്ടായിരുന്നു.

काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो: शुद्धवेषयो: ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥४६॥

കാപ്യഭിഖ്യാ തയോരാസീത് വ്രജതോ: ശുദ്ധവേഷയോ:

ഹിമനിർമുക്തയോര്യോഗേ ചിത്രാചന്ദ്രമസോരിവ

पदच्छेदः - काप्यभिख्या - कापि + अभिख्या ।

तयोरासीत् - तयोः + आसीत् ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे - हिमनिर्मुक्तयोः + योगे ।

चित्राचन्द्रमसोरिव - चित्राचन्द्रमसोः + इव ।

अन्ययः

-

अन्वयार्थः

ब्रजतोः शुद्धवेषयोः तयोः

-

गच्छतोः विशुद्धवेषयोः सुदक्षिणादिलीपयोः

हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव योगे

-

तुषारैः मुक्तयोः चित्राचन्द्रयोः इव

(चित्रा नाम किञ्चन नक्षत्रम्)

कापि अभिरव्या आसीत्

-

कापि अनितरसाधारणी शोभा अवर्तत ।

सारः - वसिष्ठाश्रमं गच्छतोः परिशुद्धावेषयोः सुदक्षिणादिलीपयोः काचन अनिर्वचनीया कान्तिरवर्तत । तौ

वसन्तपूर्णिमायां हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोः इव शुशुभाते ।

സാരം - വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലേക്ക് പോകുന്ന പരിശുദ്ധാവേഷധാരികളായ സുദക്ഷിണയ്ക്കും ദിലീപനും അവർണനീയമായ ഒരു കാന്തിയുണ്ടായിരുന്നു. വസന്തകാലത്തിലെ പൂർണിമയിൽ മഞ്ഞിൽനിന്ന് വിമുക്തരായ ചിത്രാ നക്ഷത്രത്തേയും ചന്ദ്രനേയും പോലെ അവർ ശോഭിച്ചു.

विग्रहः - चित्रा च चन्द्रमाः च चित्राचन्द्रमसौ, तयोः चित्राचन्द्रमसोः ।

उपमालङ्कारः ।

श्लोकः ४७ - तौ मार्गक्लेशं न ज्ञातौ ।

പ്രകൃതം - അവർ മാർഗ്ഗക്ലേശം അറിഞ്ഞതേയില്ല.

तत्तद् भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

തത്തദ് ഭൂമിപതിഃ പത്നൈ ദർശയൻ പ്രിയദർശനഃ

അപി ലംഘിതമധ്വാനം ബുബുധേ ന ബുധോപമഃ

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

प्रियदर्शनः

-

दर्शनीयः

ബുധോപമ:	-	ബുധതുല്യ: (ചന്ദ്രപുത്ര: ബുധ:) പണ്ഡിതസമാന: വാ
രാജാ	-	ഭൂമിപതി:
തത് തത് പത്വ്യൈ ദർശയന്	-	തത് തദद्ഭുതം വസ്തു ഭാര്യായൈ സംസൂചയന്
ലङ്ഘിതമപി अध्वानं	-	अतिवाहितं मार्गं
न बुबुधे	-	न ज्ञातवान् ।

सार: - दर्शनीय: बुधतुल्य: राजा दिलीप: तत्तद् अद्भुतं वस्तु सुदक्षिणायै कथयन् मार्गक्लेशं न ज्ञातवान् । स: राजधानीत: वसिष्ठाश्रमं यावत् वर्तमानं दूरं न बुबुधे ।

സാരം - സുന്ദരനും ചന്ദ്രപുത്രനായ ബുധനു തുല്യനായ രാജാവ് ദിലീപൻ അതത് വിശേഷങ്ങൾ സുദക്ഷിണയോട് പറയുന്നവനായി മാർഗ്ഗക്ലേശത്തെ അറിഞ്ഞില്ല. അദ്ദേഹം രാജധാനിയിൽനിന്ന് വസിഷ്ഠാശ്രമം വരെയുള്ള ദൂരം അറിഞ്ഞതേയില്ല.

क्रिया - बुबुधे - बुध बोधने अवगमने वा - पर - लिट् - प्र.पु - ए व । बुबोध - बुबुधतु: - बुबुधु:

(आत्म - बुबुधे - बुबुधाते - बुबुधिरे)

विग्रह: - भूमे: पति: भूमिपति: ।

बुध: उपमा यस्य स: बुधोपम: ।

पुनरावृत्ति: (Recap)

- दिलीप: मगधवंशजां सुदक्षिणां ऊढवान् ।
- सुदक्षिण्या राजलक्ष्म्या च दिलीप: कलत्रवान् बभूव ।
- पुत्रजन्मसमुत्सुक: स: विलम्बितफलै: मनोरथै: कालं निनाय ।
- सन्तानार्थाय व्रतमनुष्ठातुं निश्चित: स: भूभारं सचिवेषु विचिक्षेप ।
- पुत्रकाम्यया प्रयतौ तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोराश्रमं जग्मतु: ।
- सुदक्षिण्या साकं दिलीप: स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं रथमारूढवान् ।
- आश्रमपीडापरिहाराय परिमिता: अनुयायिन: आसन् ।
- सुखस्पर्श: शीतलवायु: तौ सेवितवान् ।

- तदानीं शिखण्डिनः मनोभिरामां केकामालापनमकुर्वन् ।
- स्यन्दनबद्धदृष्टिषु मृगद्वन्द्वेषु सुदक्षिणादिलीपौ परस्परम् अक्षिसादृश्यमपश्यताम् ।
- अस्तम्भां तोरणस्रजं कुर्वतां सारसपक्षीणां गमनं सुदक्षिणादिलीपयोः नेत्रसुखदायकम् अभूत् ।
- तयोः मनोरथसिद्धिसूचकः अनुकूलः वायुरवात् ।
- अरविन्दानाम् आमोदम् उपजिघ्रन्तौ तौ वसिष्ठाश्रमम् अगच्छताम् ।
- यागकर्तृभिः दत्तान् आशिर्वादान् तौ स्वीकुर्वन्तौ आस्ताम् ।
- घोषवृद्धाः हैयङ्गवीनं राज्ञे राजमहिष्यै चादान् ।
- शुद्धवेषयोः सुदक्षिणादिलीपयोः हिमनिर्मुक्तयोः योगे चित्राचन्द्रमसोरिव अवर्णनीया शोभा आसीत् ।
- प्रियदर्शनः राजा पत्नै तत्तद् दर्शयन् मार्गक्लेशं न ज्ञातवान् । एवं तौ वसिष्ठाश्रमं प्रापतुः ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. दिलीपपत्नी कस्मिन् वंशे अजायत ?
2. वसिष्ठः दिलीपस्य कः आसीत् ?
3. दिलीपस्य रथं कीदृशम् आसीत् ?
4. सुदक्षिणादिलीपौ कुतः सेनापरिवृतौ इव ?
5. मयूराः केन स्वरेण संवदन्ते स्म ?
6. मृगाः कथं मार्गं त्यजन्ति स्म ?
7. सारसैः कथं तोरणस्रजं कृता ?
8. पवनः कीदृशः आसीत् ?
9. अरविन्दानां परिमलः कथं शीतलः जातः ?
10. तौ मार्गवृक्षाणां नामानि के उक्तवन्तः ?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. अध्वरस्य इत्यस्य अर्थः कः?
2. दिलीपः कथं कालं यापितवान् ?
3. सुदक्षिणादिलीपौ कथं वसिष्ठाश्रमं गतवन्तौ ?

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

1. कलवतन्त्रम् इत्यादिश्लोकं आश्रित्य दिलीपस्य भोगपराङ्मुखत्वं विचारयत ।
2. 'दिलीपस्य प्रारम्भः फलानुमेयाः' कथम्?
3. ग्रामवासिनः दिलीपं कथं स्वीचक्रुः?

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

1. सुदक्षिणादिलीपयोः वसिष्ठाश्रमगमनं वर्णयत ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानां उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. मगधवंशे
2. कुलगुरुः
3. स्निग्धगम्भीरनिर्घोषः
4. अनुभावविशेषात्
5. षड्जस्वरेण
6. रथे समीपं आगते सति

7. पङ्क्तिबन्धात्
8. अनुकूलः
9. तरङ्गसञ्चलेन
10. घोषवृद्धाः ।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्ये प्रथमः सर्गः, व्याख्या टि. के. रामचन्द्र अय्यर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्ट् सन्स्, पालक्काट्, २०१९, पुटानि १-५०.
2. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्यं, प्रथमः सर्गः, व्याख्या मल्लिनाथः, सञ्जीवनी, कृष्णदास् अक्कादमी, वाराणसी, २००२
3. कालिदासः, रघुवंशं, व्याख्या, कुट्टिकृष्णमारार्, मारार् साहित्यप्रकाशनम्, कोषिकोट्, २००१

Unit - 4

वसिष्ठाश्रमवर्णना - श्लोका: 48 - 54

(വസിഷ്ടാശ്രമവർണന)

उद्देश्यानि (Learning Outcomes)

- सुदक्षिणादिलीपयोः वसिष्ठाश्रमं प्रति गमनहेतुं जानीयात् ।
- कालिदासस्य वर्णनाशैलीं जानीयात् ।
- कठिनशब्दानाम् अर्थं ज्ञातुं समर्थो भवति ।

प्राग्व्यपेक्षा: (Prerequisites)

अस्मिन् पाठे वयं सप्तश्लोकान् पठामः । पूर्वस्मिन् एकके अस्माभिः वसिष्ठाश्रमगमनमधिकृत्य पठितम् । इदानीम् आश्रमवर्णना वर्तते । सुदक्षिणादिलीपयोः गमनकाले अतीव रमणीयतया अवर्तते । मार्गपार्श्वस्थं प्रकृतिसौन्दर्यं रथारूढौ तौ दम्पतीं च वर्णयति कविः । तौ सायंकाले वसिष्ठतपोवनं प्राप्तवन्तौ । आश्रमस्थाः हरिणाः पर्णशालायाः द्वारि अवर्तन्त । ते हरिणाः ऋषिपत्नीनाम् अपत्यानि इवासन् । आश्रमकन्यकाः सायं वृक्षकाणाम् जलसेचनम् अकुर्वन् । तथा वृक्षालवालेषु जलपानाय पक्षिणः सविश्वासमागच्छन् । तादृशं वसिष्ठाश्रमं दिलीपः भार्यया सह प्राप ।

ഈ പാഠഭാഗത്ത് നമ്മൾ ഏഴ് ശ്ലോകങ്ങൾ പഠിക്കുന്നു. കഴിഞ്ഞ ഏകകത്തിൽ വസിഷ്ടാശ്രമത്തെ അധികരിച്ച് പഠിച്ചു. ഇപ്പോൾ ആശ്രമവർണന ചെയ്യുന്നു സുദക്ഷിണയുടേയും ദിലീപന്റേയും ഗമനകാലം അതീവമനോഹരമായി വർണിക്കുന്നു. മാർഗത്തിന്റെ ഇരുവശത്തും സ്ഥിതിചെയ്യുന്ന പ്രകൃതിസൗന്ദര്യവും രഥത്തിൽ ഇരിക്കുന്ന ആ ദമ്പതികളേയും വർണിക്കുന്നു കവി. അവർ സായംകാലത്തിൽ വസിഷ്ടാശ്രമത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്നു. ആശ്രമത്തിൽ സ്ഥിതിചെയ്യുന്ന മാനുഷർ പർണശാലയുടെ കവാടത്തിൽ നിലകൊണ്ടു. ആ

മാനകൾ ഋഷിപതിമാരുടെ സന്തതികളെപ്പോലെയാകുന്നു. ആശ്രമത്തിലെ കന്യകമാർ വൈകുന്നേരം വൃക്ഷങ്ങളുടെ തടങ്ങളെ നന്നായി നന്നച്ചു. അപ്രകാരമുള്ള വൃക്ഷതടങ്ങളിൽ ജലപാനം ചെയ്യുന്നതിനുവേണ്ടി പക്ഷികൾ ആത്മവിശ്വാസത്തോടെ എത്തിച്ചേർന്നു. അപ്രകാരമുള്ള വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലേക്ക് ദിലീപൻ ഭാര്യസഹിതനായി എത്തിച്ചേർന്നു.

मुख्यपदानि (Keywords)

दुष्प्रापयशाः, प्रापदाश्रमम्, प्रत्युद्यमैः, तपस्विभिः, ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव, आलवालाम्बुपायिनां, विहङ्गानां, मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु, आहूतिगन्धिभिः धूमैः पुनानम्, अवरोहयत्पत्नीं रथात् ।

Discussion

श्लोकः ४८ - सुदक्षिणादिलीपौ वसिष्ठाश्रमं प्रापतुः ।

പ്രകൃതം - സുദക്ഷിണയും ദിലീപനും വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്നു.

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥४८॥

സ ദുഷ്പ്രാപയശാഃ പ്രാപദാശ്രമം ശ്രാന്തവാഹനഃ

സായം സംയമിനസ്തസ്യ മഹർഷേർമഹിഷീസഖഃ

पदच्छेदः- प्रापदाश्रमम् - प्रापत् + आश्रमम् ।

संयमिनस्तस्य - संयमिनः + तस्य ।

महर्षेर्महिषीसखः - महर्षेः + महिषीसखः ।

अन्वयः

- अन्वयार्थः

दुष्प्रापयशाः श्रान्तवाहनः

- दुष्प्रापमन्यदुर्लभं (यशोधनः) दूरोपगमनात्क्लान्तयुक्तः ।

महिषीसखः सः सायं

- भार्यासखः राजा सायंकाले

संयमिनः तस्य महर्षेः

- संयमनशीलस्य तस्य वसिष्ठमहर्षेः

आश्रमं प्रापत्

- आश्रमं प्राप ।

सारः - यशोधनः दिलीपः भार्याया सुदक्षिण्या साकं सायंकाले संयमनशीलस्य मुनेः वसिष्ठस्याश्रमं प्राप ।

സാരം- യശോധനനായ ദിലീപൻ ഭാര്യയായ സുദക്ഷിണയോടുകൂടി സന്ധ്യാനേരത്ത് സംയമനശീലനായ വസിഷ്ഠമുനിയുടെ ആശ്രമത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്നു.

व्याकरणकार्यम् - महिषीसखः इत्यत्र समासान्तस्थितस्य सखिशब्दस्य टच्प्रत्यये अकारान्तवद्रूपं लभते ।

'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति सूत्रेण महिष्याः सखा महिषीसखः ।

श्लोकः ४९ - समित्कुशपाणयः तपस्विनः वनात् प्रत्यागताः ।

(പ്രകൃതം - ചമതയും ദർഭയുംമായി താപസന്മാർ വനത്തിൽ നിന്നും തിരിച്ചെത്തി.

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यायैस्तपस्विभिः ॥४९॥

വനാന്തരാദുപാവൃത്തൈഃ സമിത്കുശഫലാഹരൈഃ

പൂര്യമാണമദൃശ്യാഗ്നിപ്രത്യുദ്യായൈസ്തപസ്വിഭിഃ

पदच्छेदः - वनान्तरादुपावृत्तैः - वनान्तरात् + उपावृत्तैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यायैस्तपस्विभिः - पूर्यमाणम् + अदृश्याग्निप्रत्युद्यायैः + तपस्विभिः ।

अन्वयः

- अन्वयार्थः

वनान्तरാत् ഉപാവൃതൈഃ

- अन्यस्मात् वनात् प्रत्यावृत्तैः

समित्कुशफलाहरैः

- समित्कुशफलानि आहर्तुं शीलैः

अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः

- दर्शनाय अयोग्यैः अग्निभिः वैतानिकैः प्रत्युद्गतैः

तपस्विभिः पूर्यमाणं

- मनस्विभिः निर्भरं

(आश्रमं प्रापत्)

- वसिष्ठाश्रमं प्राप ।

सारः - अन्यस्मात् വനാത് আগതാനാं തപസ്വിനാं ഹസ്തേ സമിധഃ കുശാഃ ഫലാനി ച സന്തി । താൻ തപസ്വിജനാൻദർശനാധോഗ്യാഃ അഗ്രയഃ സ്വീകുർവന്തി । താദൃശമാശ്രമം ദിലീപഃ ഭാര്യയാ सह പ്രാപ ।

സാരം - മറ്റ് വനത്തിൽനിന്നും എത്തിച്ചേർന്ന താപസന്മാരുടെ കൈയിൽ ചമതയും ദർഭയും ഫലങ്ങളും ഉണ്ടായിരുന്നു. അങ്ങനെയുള്ള താപസന്മാരെ ദർശനയോഗ്യരായ അഗ്നികൾ സ്വീകരിച്ചു. അങ്ങനെയുള്ള ആശ്രമത്തിൽ ദിലീപൻ ഭാര്യയോടുകൂടി എത്തിച്ചേർന്നു.

വിग्रഹ: - दृष्टुं योग्याः दृश्याः, न दृश्याः अदृश्याः, अदृश्यैः अग्निभिः प्रत्युद्याताः अदृश्याग्निप्रत्युद्याताः, तैः
अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः ।

श्लोकः ५० - आश्रमद्वारे मृगाः ऋषिपत्नीनामपत्यानीव अवर्तन्त ।

പ്രകൃതം - ആശ്രമകവാടത്തിൽ മാനുകൾ ഋഷിപത്നിമാരുടെ മക്കളെ പോലെ
വർത്തിച്ചു.

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वारोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥५०॥

അകീർണമൃഷിപത്നീനാമുടജദ്വാരോധിഭിഃ

അപത്യൈരിവ നീവാർഭാഗധേയോചിതൈർമൃഗൈഃ

पदच्छेदः - आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वारोधिभिः- आकीर्णम् + ऋषिपत्नीनाम् + उटजद्वारोधिभिः ।

अपत्यैरिव - अपत्यैः + इव ।

नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः - नीवारभागधेयोचितैः + मृगैः ।

अन्वयः - **अन्वयार्थः**

नीवारभागधेयोचितैः - नीवाराणां स्वांशं क्रीतुमागतैः

उटजद्वारोधिभिः - पर्णशालानां द्वारि विघ्नं कुर्वद्भिः

ऋषिपत्नीनाम् अपत्यैः इव मृगैः - मुनिपत्नीनां सन्तानैरिव वर्तमानैः हरिणैः

आकीर्णम् (महर्षेः आश्रमं प्राप्त) - व्याप्तं वसिष्ठमहर्षेः आश्रमं दिलीपः प्राप ।

सारः - आश्रमस्थाः हरिणाः नीवारकणिकानां स्वांशं सम्पादनाय पर्णशालायाः द्वारि अवर्तन्त । ते हरिणाः
ऋषिपत्नीनाम् अपत्यानि इवासन् ।

പ്രാപ ।

സാരം - ആശ്രമത്തിൽ സ്ഥിതി ചെയ്യുന്ന മാനുകൾ വരിനെല്ലുകളുടെ കണികകളിൽ
തന്റെ ഭാഗം (അംശം) സമ്പാദിക്കുന്നതിനായി ധാന്യങ്ങൾ ലഭിക്കാൻ വേണ്ടി
പർണശാലയുടെ വാതുക്കൽ എത്തി. ആ മാനുകൾ ഋഷിപത്നിമാരുടെ
സന്തതികളെപ്പോലെയായിരുന്നു.

വിग्रहः - भाग एव भागधेयः, नीवाराणां भागधेयः निवारभागधेयः, तस्य उचितैः नीवारभागधेयोचितैः ।

श्लोकः ५१ - मुनिकन्यकाः जलसेचनमकुर्वन् ।

പ്രകൃതം - മുനികന്യകമാർ ജലസേചനം ചെയ്തു.

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् । ५१॥

സേകാന്തേ മുനികന്യാഭിസ്തത്ക്ഷണോജ്ജിതവൃക്ഷകം

വിശ്വാസായ വിഹങ്ഗാനാമാലാലാമ്ബുപായിനാം

पदच्छेदः - मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् - मुनिकन्याभिः + तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

अन्वयः

-

अन्वयार्थः

मुनिकन्याभिः सेकान्ते

-

मुनिकन्याभिः वृक्षमूलसेचनावसाने

आलवालाम्बुपायिनां

-

जलावालप्रदेशेषु जलपायिनां

विहङ्गानां विश्वासाय

-

पक्षिणां विसम्भाय

तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्

-

जलसेकानन्तरं वृक्षकान् उपेक्ष्य

(सायं महर्षेराश्रमं प्रापत्)

-

सायं वसिष्ठाश्रमं प्राप ।

सार:- आश्रमकन्यका: सायं वृक्षकाणाम् आलवालेषु सम्यक् जलसेचनम् अकुर्वन् । तथा वृक्षावालेषु जलपानाय पक्षिणः सविश्वासमागच्छन् । तादृशं वसिष्ठाश्रमं दिलीपः भार्यया सह प्राप ।

സാരം - ആശ്രമത്തിലെ കന്യകമാർ വൈകുന്നേരം വൃക്ഷങ്ങളുടെ തടങ്ങളെ നന്നായി നനച്ചു. അപ്രകാരമുള്ള വൃക്ഷതടങ്ങളിൽ ജലപാനം ചെയ്യുന്നതിനുവേണ്ടി പക്ഷികൾ ആത്മവിശ്വാസത്തോടെ എത്തിച്ചേർന്നു. അപ്രകാരമുള്ള വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിലേക്ക് ദിലീപൻ ഭാര്യസഹിതനായി എത്തിച്ചേർന്നു.

विग्रहः - सेकस्य अन्ते सेकान्ते ।

स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

श्लोकः ५२ - उटजाङ्गणे मृगाः चर्वितचर्वणं कुर्वन्ति ।

പ്രകൃതം - ആശ്രമമുറ്റത്ത് ഹരിണങ്ങൾ ചർവിതചർവണം ചെയ്യുന്നു

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु । ५२ ॥

ആതപാത്യായ സംക്ഷിപ്തനീവാരാസു നിഷാദിഭിഃ

മൃഗൈർവർതിതരോമൻമഥുടജാങ്ഗണഭൂമിഷു

अन्वयः	-	अन्वयार्थः
आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु	-	सूर्यापगमे (सायंकाले) नीवारतृणधान्यानि एकत्र राशीकृतेषु
उटजाङ्गणभूमिषु	-	पर्णशालानां चत्वरभागेषु
निषादीभिः मृगैः	-	निषण्णैः हरिणैः
वर्तितरोमन्थम् (आश्रमं प्राप)	-	चर्वितचर्वणं कुर्वद्भिः हरिणैः युक्तं वसिष्ठाश्रमं प्राप ।

സാരം - വൈകുന്നേരം സൂര്യതാപം പോയി. വരിനെല്ലിന്റെ ധാന്യമണികൾ ഒരിടത്ത് കൂട്ടിയിരിക്കുന്നു. ഹരിണങ്ങൾ പർണശാലയുടെ നാലുദിക്കിലും അയവിറക്കിക്കൊണ്ടിരിക്കുന്നു. അപ്രകാരത്തിലുള്ള ആശ്രമത്തിലേക്ക് ദിലീപൻ എത്തിച്ചേർന്നു.

श्लोकः ५३ - आहुतिगन्धिभिः घूमैः अतिथयः पवित्रीकृताः ।

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

അഭ്യുത്ഥിതാഗ്നിപിശൂനൈരതിഥീനാശ്രമോന്മുഖാൻ
പുനാനം പവനോദ്ധാതൈർധുമൈരാഹതിഗന്ധിഭിഃ

पदच्छेदः - अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् - अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः+ अतिथीन् + आश्रमोन्मुखान् ।

पवनोद्धतैर्धूमैराहतिगन्धिभिः - पवनोद्धतैः + धूमैः + आहतिगन्धिभिः ।

अन्वयः - अन्वयार्थः

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः - प्रज्वलितैः अग्निसूचकैः
 पवनोद्धृतैः - वायुना कम्पितैः
 आहुतिगन्धिभिः धूमैः - पुरोडासादिभिः सुवासिभिः धूमैः
 आश्रमोन्मुखान् - आश्रममागतान्
 अतिथीन् पुनानम् (आश्रमं प्रापत्) - अतिथिजनान् पवित्रीकुर्वाणं वसिष्ठाश्रमं प्राप ।

सारः - प्रज्वलिताः अग्निसूचकाः वायुना कम्पिताः सुगन्धयुक्ताः धूमाः आश्रममागतान् अतिथीन् पावनं कुर्वन्ति । तादृशं वसिष्ठाश्रमं दिलीपः प्राप ।

സാരം - നല്ലതുപോലെ ജ്വലിക്കുന്ന അഗ്നിസൂചകങ്ങളായ വായുവിനാൽ ഇളക്കപ്പെട്ട സുഗന്ധയുക്തത്തോട് കൂടിയ ധൂമങ്ങൾ ആശ്രമത്തിലേക്ക് എത്തിച്ചേരുന്ന അതിഥികളെ പവിത്രീകരിക്കുന്നു. അപ്രകാരമുള്ള വസിഷ്ഠശ്രമത്തിലേക്ക് ദിലീപൻ എത്തിച്ചേർന്നു.

विग्रहः - अभ्युत्थिताः अग्नयः अभ्युत्थिताग्नयः, तेषां पिशुनैः अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः ।

श्लोकः ५४- दिलीपः पत्न्या सह रथादवततार ।

പ്രകൃതം - ദിലീപൻ ഭാര്യയോടൊപ്പം രഥത്തിൽ നിന്ന് ഇറങ്ങി.

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रमायेति सः ।

तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४॥

അഥ യന്താരമാദിശ്യ ധുര്യോൻ വിശ്രമായേതി സഃ
 താമവാരോഹയത്പത്നീം രഥാവതതാര ച.

पदच्छेदः - विश्रमायेति - विश्रमाय + इति ।

रथादवततार - रथात् + अवततार ।

अन्वयः	-	अन्वयार्थः
अथ सः यन्तारं	-	आश्रमप्राप्त्यनन्तरं राजा सारथिं
धुर्यान् विश्रमाय इति	-	रथाश्वान् विनीतश्रमान् कुरु इति
आदिश्य	-	आज्ञाप्य
तां पत्नीं	-	भार्यां सुदक्षिणां
रथात् अवारोहयत्	-	रथात् अवतारितवान्

अवततार च

- स्वयमवतारणं कृतवान् च ।

सारः - वसिष्ठाश्रमं प्राप्तः राजा 'अश्वान् विश्रामय' इति सारथिम् आज्ञाप्य भार्या सुदक्षिणां रथात् अवतारितवान्, स्वयं रथादवततार च ।

സാരം - വസിഷ്ഠാശ്രമത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്ന രാജാവ് കതിരുകളുടെ തളർച്ച നീക്കുവാൻ സാരഥിയോട് ആജ്ഞാപിച്ചിട്ട് ഭാര്യയായ സുദക്ഷിണയെ രഥത്തിൽനിന്നും ഇറക്കിയിട്ട് സ്വയം രഥത്തിൽ ഇറങ്ങി.

क्रिये - अवारोहयत्, अवततार ।

अवारोहयत् - अव + रुह् अवगमने - णिच् - लङ् - पर -प्र.पु -ए व ।

अवारोहयत्- अवारोहयताम् -अवारोहयन् ।

विग्रहः - धुरं वहन्तीति धुर्याः, तान् धुर्यान् ।

पुनरावृत्तिः (Recap)

- वसिष्ठमुनेः अनुग्रहं स्वीकर्तुं सुदक्षिणादिलीपौ वसिष्ठाश्रमं प्रापतुः। सायं तत्र प्राप्तौ तौ समित्कुशफलानि आर्तुं गताः तपस्विनः तानि सम्पाद्य वनान्तरात् आगतान् अपश्यताम् ।
- आश्रमद्वारे नीवाराणां स्वांशं क्रेतुमागताः मृगाः ऋषिपत्नीनां सन्ततयः इव अवर्तन्त ।
- मुनिकन्यकाः सायं वृक्षकेभ्यः जलसेचनमकुर्वन् । वृक्षालवालेषु जलपानाय पक्षिणः सविश्वासमागच्छन् ।
- पर्णशालासु सायं मृगाः चर्वितचर्वणं कुर्वन्ति ।
- प्रज्वलिताः अग्निसूचकाः वायुना उद्धृताः सुगन्धयुक्ताः धूमाः आश्रममागतान् अतिथीन् पावनं कुर्वन्ति । तादृशं वसिष्ठाश्रमं दिलीपः सुदक्षिणया साकं प्राप ।
- आश्रमं प्राप्य सूतं 'रथाश्वान् विश्रामय' इति आदिश्य राजा पत्नीं रथात् अवारोहयत्, स्वयम् अवततार च ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः (Objective type questions)

1. कौ वसिष्ठाश्रमं प्रापतुः ?
2. दिलीपः कदा वसिष्ठाश्रमं प्राप्तवान् ?
3. के ऋषिपत्नीनामपत्यानीव अवर्तन्त ?
4. काः जलसेचनमकुर्वन् ?
5. दिलीपः कया सह वसिष्ठाश्रमं प्राप ?
6. के चर्वितचर्वणं कुर्वन्ति ?
7. कान् पुनानं आश्रमं प्रापत् ?
8. दिलीपः कया सह रथादवततार ?

एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in one or two sentences)

1. आश्रमस्थाः हरिणाः किं संपादनाय पर्णशालायाः द्वारि अवर्तन्त ?
2. दिलीपः सारथिं किम् आज्ञापयति ?
3. काभिः अतिथीन् पुनानं आश्रमं प्रापत् ?
4. आश्रमोन्मुखान् अतिथीन् पुनानं कुर्वन्ति - के ? कथम् ?

एकैकया खण्डिकया उत्तरं लिखत

(Answer the following questions in a paragraph)

1. कथं मुनिकन्यकाः जलसेचनमकुर्वन् ?
2. कीदृशमाश्रमं राजा दिलीपः भार्यया सह प्राप ?

निर्दिष्टाभ्यासः (Assignments)

1. वसिष्ठाश्रममधिकृत्य संक्षिप्य लिखत ।

वस्तुनिष्ठप्रश्नानां उत्तराणि (Answer to Objective type questions)

1. सुदक्षिणादिलीपौ ।
2. सायंकाले ।
3. मृगाः ।
4. मुनिकन्यकाः ।
5. सुदक्षिणया सह ।
6. हरिणाः ।
7. अतिथीन् ।
8. पत्न्या सह ।

सूचनाग्रन्थाः (References)

1. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्ये प्रथमः सर्गः, व्याख्या टि. के रामचन्द्र अय्यर्, आर्. एस् वाध्यार् आन्ट् सन्स्, पालक्काट्, २०१९, पुटानि १-५०
2. कालिदासः, रघुवंशमहाकाव्यं, प्रथमः सर्गः, व्याख्या मल्लिनाथः, सञ्जीवनी, कृष्णदास् अक्कादमी, वाराणसी, २००२, पुटानि १-३३
3. कालिदासः, रघुवंशं, व्याख्या, कुट्टिकृष्णमारार्, मारार् साहित्यप्रकाशनम्, कोषिककोट्, २००१, पुटानि २५-४१

Set-1
Model question paper

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

QP CODE:

Reg. No :

Name :

FIFTH SEMESTER B.A. SANSKRIT EXAMINATION

Generic Electives -1 B21SN01GE संस्कृतसोपानम्

(CBCS - UG)

2022-23 - Admission Onwards

Time: 3 Hours

Max Marks: 70

सर्वे प्रश्नाः संस्कृतभाषायां समाधेयाः । संस्कृतलेखने देवनागरी लिपिरुपयोक्तव्या ।

SECTION - A

(प्रथमो भागः)

I. एकेन पदेन वाक्येन वा केषाञ्चित् दशप्रश्नानां उत्तराणि लिखत । (10x1=10)
(Answer any ten questions in a word or sentence)

1. बालेषु - कः लिङ्गः? का विभक्तिः ?
2. गुरुशब्दस्य चतुर्थैकवचनरूपं किम्?
3. माता इति शब्दस्य अन्तलिङ्गे के?
4. इदं एनानि । (रिक्तं पूरयत)
5. केन क्रियाः प्रयुज्यन्ते?
6. अनद्यतनभविष्यत्काले लकारः कः ?
7. वन्दिषीय इति रूपस्य धातुः कः?
8. कति परस्मैपदप्रत्ययाः सन्ति?
9. क्रियायाः अनिष्पत्तौ प्रयुज्यमानः लकारः कः ?
10. रघुवंशे कति सर्गाः सन्ति ?
11. पार्वतीपरमेश्वरौ कौ इव संपृक्तौ ?

12. मनुवंशः केन उपमितः ?
13. दिलीपस्य स्कन्ध कस्य स्कन्धवत् आसीत् ?
14. दिलीपपत्नी कस्मिन् वंशे अजायत?
15. वसिष्ठः दिलीपस्य कः आसीत् ?

SECTION - B

(द्वितीयो भागः)

II. एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा केषाञ्चित् पञ्चप्रश्नानां उत्तराणि लिखत ।

(5x2=10)

(Answer any five questions in one or two sentences)

16. गुरुशब्दस्य द्वितीयायां तृतीयायां च रूपाणि कानि ?
17. पितृशब्दस्य कानि विभक्तिरूपाणि समानानि भवन्ति ?
18. मतिशब्दस्य कुत्र कुत्र रूपद्वयं वर्तते ?
19. भूतकाले उपयुज्यमानाः लकाराः के?
20. कालिदासस्य प्रौढतमं काव्यं किम् ?
21. रघुवंशीयानां कानिचन चत्वारि विशेषणानि वर्णयत?
22. सम्पद्विनिमयेन भुवनद्वयं शोभमानं किम् ?
23. राजेन्दुः इत्यस्य अर्थं लिखत ।
24. दिलीपः कथं कालं यापितवान् ?
25. आश्रमस्थाः हरिणाः किं सम्पादनाय पर्णशालायाः द्वारि अवर्तन्त?

SECTION - C

(तृतीयो भागः)

III. केषाञ्चित् षड्प्रश्नानां उत्तराणि लिखत ।

(6x5=30)

(Answer any six questions)

26. हरिशब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।
27. अस्मद्शब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।

28. लताशब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।
29. बभूव इति क्रियापदस्य इतररूपाणि लिखत ।
30. भू धातोः लृट् लकाररूपाणि लिखत ।
31. वन्द् धातोः लङि रूपाणि लिखत ।
32. 'प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्धाहुरिव वामनः' - आशयं विशदयत ।
33. कालिदासस्य उपमालङ्कारपाटवं पाठभागानुसारं विशदयत ।
34. रघुवंशस्य मङ्गलश्लोकं व्याख्यात ।
35. दिलीपस्य देहवैशिष्ट्यं विस्तरेण वर्णयत ।
36. दिलीपस्य ज्ञानवृद्धत्वं कथं प्रतिपादयति कविः ?
37. कलवतन्त्रं इत्यादिश्लोकम् आश्रित्य दिलीपस्य भोगपराङ्मुखत्वं विचारयत ।

SECTION - D

(चतुर्थो भागः)

IV. केषाञ्चित् द्वयोः प्रश्नयोः निबन्धात्मकमुत्तरं लिखत ।

(2x10=20)

(Write an essay on any two of the following)

38. बालहरिशब्दयोः सर्वाणिरूपाणि लिखतु ।
39. वन्द् धातोः लटि लिटि लुटि च रूपाणि लिखतु ।
40. रघुवंशे दिलीपस्य जन्म विशदयत ।
41. सुदक्षिणादिलीपयोः वसिष्ठाश्रमगमनं वर्णयत ।

Set-2
Model question paper

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

QP CODE:

Reg. No :

Name :

FIFTH SEMESTER B.A. SANSKRIT EXAMINATION

Generic Electives -1 B21SN01GE संस्कृतसोपानम्

(CBCS - UG)

2022-23 - Admission Onwards

Time: 3 Hours

Max Marks: 70

सर्वे प्रश्नाः संस्कृतभाषायां समाधेयाः । संस्कृतलेखने देवनागरी लिपिरुपयोक्तव्या ।

SECTION - A

(प्रथमो भागः)

I. एकेन पदेन वाक्येन वा केषाञ्चित् दशप्रश्नानां उत्तराणि लिखत ।

(10x1=10)

(Answer any ten questions in a word or sentence)

1. हरिशब्दस्य द्वितीयायां रूपाणि कानि?
2. फलशब्दस्य पञ्चम्यां रूपाणि कानि?
3. भास् इति शब्दस्य षष्ठीरूपाणि कानि ?
4. 'केषु' अन्तलिङ्गादीन् लिखत ?
5. अनद्यतनभूतकाले प्रयुज्यमानः लकारः कः?
6. भवानि इति क्रियापदस्य लकारः कः?
7. अहं गुरुं ।(वदि धातुमुपयुज्य पूरयत)
8. शैशवेऽभ्यस्तविद्याः के ?
9. केषां क्षमा प्रशंसार्हा?
10. दिलीपः प्रजाः कथं पालितवान् ?
11. मृगाः कथं मार्गं त्यजन्ति स्म ?
12. पवनः कीदृशः आसीत् ?
13. कौ वसिष्ठाश्रमं प्रापतुः?

14. के चर्वितचर्वणम् कुर्वन्ति?
15. अरविन्दानां परिमलः कथं शीतलः जातः?

SECTION- B

(द्वितीयो भागः)

II. एकेन वाक्येन द्वाभ्यां वा केषाञ्चित् पञ्चप्रश्नानां उत्तराणि लिखत ।

(5x2=10)

(Answer any five questions in one or two sentences)

16. फलानाम् - अन्तलिङ्गविभक्तिवचनानि लिखत ।
17. पितृशब्दस्य कानि विभक्तिरूपाणि समानानि भवन्ति ?
18. 'वारिणः' अन्तलिङ्गविभक्तिवचनानि लिखत ।
19. स्त्रीशब्दस्य कुत्र कुत्र रूपद्वयं वर्तते ?
20. अभवः - मध्यमपुरुषस्य इतररूपाणि लिखत - ।
21. प्रधानतया पदानि कति विधानि ? कानि ?
22. रघुवंशस्य कर्ता कः?
23. मनीषिणां माननीयः कः?
24. कस्याश्रमे राजा दिलीपः भार्यया सह प्राप ?
25. आगमशब्दस्य आरम्भशब्दस्य च कः अर्थः ?

SECTION- C

(तृतीयो भागः)

III. केषाञ्चित् षड्प्रश्नानां उत्तराणि लिखत ।

(6x5=30)

(Answer any six questions)

26. गुरुशब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।
27. स्त्रीशब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।
28. अभूवम् इति क्रियापदस्य इतररूपाणि लिखत ।
29. रघुवंशजातानां स्वभावविशेषान् लिखत ।

30. दिलीपस्य जन्मवृत्तान्तं लिखत ।
31. भू धातोः लङ् लकाररूपाणि लिखत ।
32. एधां बभूव इत्यस्य इतररूपाणि लिखत ।
33. कथं मुनिकन्यकाः जलसेचनमकुर्वन् ?
34. 'दिलीपस्य प्रारम्भः फलानुमेयाः' कथम् ?
35. ग्रामवासिनः दिलीपं कथं स्वीचक्रुः ?
36. दिलीपदेवेन्द्रौ कथं लोकद्वयं पोषितवन्तौ ?
37. दिलीपस्य अर्थसाधनं कामसाधनं च धर्ममेव साधयति - कथम् ?

SECTION- D

(चतुर्थो भागः)

IV. केषाञ्चित् द्वयोः प्रश्नयोः निबन्धात्मकमुत्तरं लिखत ।

(2x10=20)

(Write an essay on any two of the following)

38. फलवारिशब्दयोः सर्वाणि रूपाणि लिखन्तु ।
39. अस्मद्-युष्मद्शब्दयोः सर्वाणि रूपाणि लिखन्तु ।
40. वसिष्ठाश्रममधिकृत्य संक्षिप्य लिखत ।
41. दिलीपस्य गुणवर्णनमधिकृत्य प्रतिपादयत ।

സർവ്വകലാശാലാഗീതം

വിദ്യായാൽ സ്വതന്ത്രരാകണം
വിശ്വപൗരരായി മാറണം
ഗ്രഹപ്രസാദമായ് വിളങ്ങണം
ഗുരുപ്രകാശമേ നയിക്കണേ

കുതിരുട്ടിൽ നിന്നു ഞങ്ങളെ
സൂര്യവീഥിയിൽ തെളിക്കണം
സ്നേഹദീപ്തിയായ് വിളങ്ങണം
നീതിവൈജയന്തി പറണം

ശാസ്ത്രവ്യാപ്തിയെന്നുമേകണം
ജാതിഭേദമാകെ മാറണം
ബോധരശ്മിയിൽ തിളങ്ങുവാൻ
ജ്ഞാനകേന്ദ്രമേ ജ്വലിക്കണേ

കുരിപ്പുഴ ശ്രീകുമാർ

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

Regional Centres

Kozhikode

Govt. Arts and Science College
Meenchantha, Kozhikode,
Kerala, Pin: 673002
Ph: 04952920228
email: rckdirector@sgou.ac.in

Thalassery

Govt. Brennen College
Dharmadam, Thalassery,
Kannur, Pin: 670106
Ph: 04902990494
email: rctdirector@sgou.ac.in

Tripunithura

Govt. College
Tripunithura, Ernakulam,
Kerala, Pin: 682301
Ph: 04842927436
email: rcedirector@sgou.ac.in

Pattambi

Sree Neelakanta Govt. Sanskrit College
Pattambi, Palakkad,
Kerala, Pin: 679303
Ph: 04662912009
email: rcpdirector@sgou.ac.in

ശ്യാമപ്രസാദ്

COURSE CODE: B21SN01GE

SGOU

YouTube

Sreenarayanaguru Open University

Kollam, Kerala Pin- 691601, email: info@sgou.ac.in, www.sgou.ac.in Ph: +91 474 2966841

ISBN 978-81-982562-9-4

9 788198 256294